

3110
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МАРТИРОЛОГІЇ

Д-Р ВОЛОДИМИР ЯНІВ

НІМЕЦЬКИЙ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР

(СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ)

ДОПОВІДЬ НА ПЕРШУ НАУКОВУ КОНФЕРЕНЦІЮ НДУМ.

Мітальня української молоді
"МОЛОДА ТРИЗДА"
ім. Матр. 10-го кав. корпусу
Філадельфія 23-а Брайвуд

МЮНХЕН 1948

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МАРТИРОЛОГІЇ

Д-Р ВОЛОДИМИР ЯНІВ

НІМЕЦЬКИЙ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР

(СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ)

ДОПОВІДЬ НА ПЕРШУ НАУКОВУ КОНФЕРЕНЦІЮ НДУМ.

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН 1948

Інформаційна бібліотека
НДІУМ
Випуск третій.

Authorized by Headquarters European Command Civil Affairs
Division APO 757, A. G. 383. 7 GEC-AGO, from July 1947
Responsible editor and publisher: Wasył Pasiczniak.
Druck: R. Oldenbourg, Graphische Betriebe G.m.b.H. München

«Lasciate ogni speranza voi ch'entrate!», —

«Облиште всю вашу надію, ви, що маєте ввійти!» — оті жорстокі слова, що їх бачила ясновидюча уява безсмертного Данте над входом до чорних підземель пекла, повинні за свідченням в'язнів найтися над важкими, залізними брамами тюрем.¹⁾ »Інферно«, — оце одинокє слово, — »геенна«, — ставлять в наголовку споминів про свої невольні дні інші.²⁾

Що ж робить в'язничні переживання такими нестерпно-жахливими, що тюрму оправдано утотожнюється з місцем, яке сталося для людства символом найлютіших мук і кар?

Мистецтво тортурування людини полягає безперечно в тому, щоб довести її до стану повного безвілля й вслід за цим, а може, правильніше, із-за цього **обезцінити її життя**. Людина має ступнево втрачати владу над своїми психічними функціями, над почуваннями, над можлистю контролювати їх, над розумінням себе, окруження, життя. Це є стан, який можна б окреслити пластичним способом Тичини: »Я був не я«.³⁾ В'язні мусять перестати бути собою. В них має наступити комплетне відіндивідуалізування, ба щобільше: деперсоналізація. Не вільно їм не тільки мати ніякої власности, але й власної думки,⁴⁾ не вільно самим до себе належати, посідати себе. Є це хресна дорога від індивідуальности з виразно-зарисованим обличчям через безіменного члена сірої товпи, якому топчеться на кожному кроці все найсвятіше, — його гідність і честь, до безвладної речі. Є це тернистий шлях від підмету, — суб'єкту, через німе число, що не всилі спротивитися наступові, до предмету, — до об'єкту,⁵⁾ до м'яча в руках людей.⁶⁾ А втім не лише людей. Йде про витворення психози, хворобливого стану таємничости, грози й ляку. Тоді на кін виступає в уяві в'язня ніким і ніколи нерозгадана, непроглядна, чорним серпанком закрита, нікому ближче невідома мойра, — згори призначена вищим еством доля. З'являється почуття, начебто над в'язнем втратив владу не тільки він сам, але теж і його кат, а затримала її лише ще **сліпа якась сила**, що за посередництвом катів готує нам неждані, грізні й щораз жорстокіші й більш вигадливі удари.⁷⁾

Таким чином отже до повної неможности виявитись у сучасному долучується божевільний жах перед неві-

домим, — жах, що вбиває пляни на майбутнє й каже чорно дивитися в **будуче**. Є це своєрідне сковання думки, грізніше від залізних оковів чи тісних стін неволі. Є це пограниччя між життям і смертю: людина ще **фізично** живе, ще діє в ній підсвідомо атавістичний імператив, одідичений закон самозбереження,⁸⁾ але одночасно загибає вона **духово** й те повільне завмирання вона сама з виїмковою ясністю помічає. Вона могла б за поетом повторити: «і не знаю, чи я живу, чи доживаю».⁹⁾

Крім почуття безвілля й безособистости, що є знаменне для всіх в'язнів, — байдуже чи злочинцями вони є, лиходіями чи одухотвореними святими, бандитами чи благородними героями, — лягає нещадним вантажем на **найвартісніших** ще й свідомість власної **безпотрібности**, безужиточности, бездоцільности. Людина, що творчо шукала життєвої філософії, що питалася за ціллю в житті, за його суттю й правдивим змістом, що старалась віднайти призначення людства, нації й своє власне, що боролась і змагалась за здійснення поставлених собі завдань; стає перед пусткою, перед порожнечою. Чи ж можна дивуватись, що марииво **безділля** викликає в творчих духів ляк перед пусткою, **жах перед порожнечою**, — *horror vacui*.

Яку ж вартість має фізичне животіння без можности вияву? »Однаково, чи жив чи загинув!«^{9а)}

Змальований душевний стан веде послідовно до ділеми: в'язень бажає або вирватись зі запертя або загинути. Він знову опинюється на березі пропасти. Бо так як безвілля та безділля доводять людину до духової смерти, — так охота вирватись на волю веде іноді зі собою загрозу моральної загибелі. Спокуса зводницького світу буває така зваблива, що деколи веде на бездоріжжя відречення, відступництва, упіднення, зради, щоб за цю ціну купити волю. Очевидно, що для вартісної одиниці кошмар **моральної** смерти є гірший від духової. Моральний упадок не залишає вороття до святої спільноти й тому нерідко в'язень рішається наложити на себе руку в наглім сумніві, чи видержить непохитно на своїй відокремленій стійці.

Бажання вирватись на волю не завжди мусить доводити аж до такого трагічного фіналу. Іноді в'язень важиться на очайдушні спроби втеч, а деколи тільки мріє про втечу й плянування її стає бажаною ілюзією, начебто в'язень мав ціль. Часто намагається він обдурити, перехитрити слідчого

й в цей спосіб звільнитись з хижих китів інквізитор. А втім можна в заперті жити надією: хай сьогодні тверде й жорстоке, хай будуче непроглядне, — проте щасливий той, що сподіється, що колись, »черкнувшись грани не-буття«,¹⁰ вернеться до нового життя, на нові чини. Блаженні ті, які в тюрмі зберегли віру, що по смерті прийде воскресіння.

Віра в те, що ще й по роках в'язниці будемо здібні на чин і на творчість, залежить безперечно від **психічної життєвої настанови** людини, від вродженого оптимізму чи песимізму. Але чи не в першу чергу залежить вона від того, **скільки літ** перед нами. Чим їх більше, тим слабша надія на збереження психічної рівноваги, яка є передумовою успіху в життєвій боротьбі. Якже ж слабою мусить бути ця віра, як день звільнення невідомий. Чи ж є змісл вірити в поворот до життя в випадку доживоття?... Але й двадцять, п'ятнадцять, а то й дванадцять літ приносять з одного боку в зовнішнім світі такі основні перемини, з другого ж боку так дуже змінюють психічно в'язня й ослаблюють його фізично, що віра в майбутню працездатність є здебільша свідомо сугерованим самообманом.

Не треба, мабуть, підкреслювати, що **час** у даних обставинах набирає надзвичайного, прямо **метафізичного значення**. Брак вражінь, порожнеча й беззмістовність здовжують вже навіть короткореченцевому в'язневі мінати в години, години в дні. Якщо ж вже довжина дня сповняє в'язня нестерпним почуттям томлячої тривоги, то коли подібних днів є перед в'язнем неокреслена, фантастично велика кількість, тоді йому видається, що він збагнув суть **вічності** й пекельної муки. Бо безпереривна порожнеча, завжди однакова, кошмарна монотонія це тільки одна сторінка терпіння. Її саме підкреслюють як найбільше суттєву для всіх мук »два наймогутніші, найбільш ретельні й пророчим духом овіяні уми, що колинебудь по землі в людській постаті мандрували, щоб нам смертним об'явити, що саме діється в підземеллі й небесних просторах«. Ці два уми це, на думку одного з інтелігентних в'язнів, Сведенборг і Данте.¹¹) Але поруч монотонії — другою суттєвою сторінкою мук є вічність. Передсмак вічності дає досмертя, а то й довгореченцева в'язниця. В цей спосіб дійшли ми до вихідної точки нашої розвідки: Безвілля, що є джерелом сірої однотонності, стає щойно тоді справді невиносливим, як воно роз'їдає нас **довший час**, як на кінь кидає **образ**

вічності. Тоді ще за життя дістаємось до пекла чи чистилиця з їхніми карами за гріхи чи очищенням за провини.¹²⁾

Але як всі тортури в'язничного життя не зможуть упокорити гордого духа, як він найде в собі досить сили, щоб мимо безвілля не повірити в всесильність мойри, як вмє в собі вбити жах перед порожнечою й мимо безділля й духової смерти мужньо поборює в собі охоту коштом моральної смерти покращати свою долю, як ні час ні обставини не зуміли зломити його сили, відпорності й віри у воскресіння, тоді треба його **знищити фізично.*)** І як у заперті в'язень знаходиться на пограниччі духової й моральної смерти, так знаходиться теж і на пограниччі фізичної смерти. Її привид з'являється як визволення в хвилинах утоми чи знемоги,¹³⁾ вона буває рятунком від морального заломання. А втім самі т. зв. нормальні обставини в'язничного життя: холод, голод, брак лікарської опіки, нерідко вичерплива праця, брак відпочинку, нервовє напруження й вичерпання ослаблюють організм і виснажують тіло. Але поруч із тим ідуть **організовані заходи**, щоб виробити у в'язня переконання, що смерть в заперті є якась невмолима **конечність**. До цього служать побої, рафіновані знущання й адміністраційні кари (темниця, тверде ложка, піст тощо). І як сильна духово одиниця вмє опертись загрозі моральної смерти, так перед фізичною смертю рятунку немає. Бо вправді руку на себе наложить тільки духово кволий чи цілковито зневірений, але важкі обставини нищать здоров'я в кожного однаково, — тим паче, що умовини фізичного ослаблення є зокрема рафіновано придумувані для духово відпорних і незломних одиниць.

Щоб вбити віру в'язня в день виходу, стосується ряд методів, що мають тримати його в безпереривній напрузі, в постійному жаху.

Все те разом у висліді доводить до того, що життя не тільки втрачає свою вартість, але стає **нестерпним**. Про це говорить прохання колишнього великого адмірала і головного командувача німецької військової фльоти Редера. Засуджений в Нюрнбергу на доживоття, просив він Контрольну Раду Німеччини, щоб замінила йому доживоття на кару смерти. Але про це ж саме говорять уривки зі споминів німецького злочинця, — 27-літнього шевця, засудженого за грабунковий напад на кару смерти й помилуваного опісля на доживоття.¹⁴⁾ Він повторяє за Шїллером: »Besser ein Ende mit Schrecken, als ein Schrecken ohne Ende«^{14a)}, —

«Кращий кінець зі страхом, як страх без кінця». Зайво наводити далші приклади. Ці два вистачать для усвідомлення, що ситуацію однаково відчують люди без різниці походження, образования, становища, мотивів діяннн, доби тощо. Повільне духове, моральне й фізичне нищення людини мусить довести до **бажання смерти як визволення**. Це бажання можна з'ясувати у виді великого парадоксу: Люди бажать смерти чи накладають на себе руку, тому, що безконечно люблять життя й тужать за ним. Ця суперечність є, звичайно, позірна. Річ у тому, що думку зумисне вистілізовано в парадоксальнім виді й пропущено ствердження, що в'язні люблять життя, але не можуть навіть у малій частині його дарами користуватись. І це доводить їх до крайнього песимізму й над життєве провалля.

По цих загальних і загальнообов'язуючих ствердженнях переходимо до питання, чим страшна була в'язниця чи пак концентраційний табір **нацистівського режиму**? Чи було щось таке, що **відрізняло** гітлерівську неволю від іншої? **Що саме?** Переходимо до цього питання не з якогось чисто теоретичного зацікавлення, але щоб дати загальне тло, на яким розгравалась впродовж довгих літ трагедія українських борців за кращу долю народу, трагедія тих тисячів безіменних, які часто навіть у власної суспільности не мали зрозуміння ні признання.

Специфічність німецької в'язниці можна б добачувати в **інтенсивності** стосованих метод, а не в їх якості. Бо по суті — здавалося б — до програми не внесли вони нічого нового: чи візьмемо під увагу адміністративні дисциплінарні кари, чи механічну працю, чи виголоджування, — то все те було відоме вже здавна, а змінювались тільки подробиці. Кара темничних кліток, в яких в'язень не міг не то лягти, але й сісти й ворухнутись, якою нелюдською вона не була би по собі, не відрізняється по суті нпр. від загально відомої кари темниці: І в одному й другому випадку йдеться про послаблення здоров'я, про застрашення, про відчуття власного безсилля тощо. Що темнична клітка далеко більше виснажує, а вслід за тим більше нищить здоров'я чи більше нищить нервову систему, чи сповнює більшим жахом, то це не суперечить тому, що різниця тільки квантитативного (кількісного), не квалітативного (якісного) порядку. Інша річ, що ступенуванням насиллення тортур, рафінованістю при їх підборі, послідовністю при їх переводженню мало хто міг би з нацистами конкурувати.

Можна б сказати, що німецька педантерія довела за націонал-соціалістичного режиму мистецтво знуцання людини над людиною до довершеності. Ремесло ката було шанованим і прибутковим. Чим хто більше був рафінований при виконванні ремесла, тим більшою повагою тішився в шановнім цеху СС-манів.

Як зокрема яскравий приклад ступенування знуцань треба назвати **здовжування часу** побуту в заперті. За ту саму провину, за яку за попереднього режиму чи в сусідніх державах грозили місяці, треба було відтерпіти роки. При окремим значенні часу для в'язня мало це здовжування кари необчислимі наслідки. І хоч по суті те здовжування кари це теж тільки квантитативна різниця, то проте одна обставина звертає нашу увагу в **цілком новому напрямі** й каже бачити **специфічність** німецької в'язниці в чомусь досі **незнаному**, **непримінюваному** і дозволяє з'ясувати її суть під певним кутом погляду.

Цим новим чинником є те, що речення виходу **взагалі не означувано.*****) Перед в'язнем стояла томляча загадка: його майбутнє життя було рівняння з невідомою. Кількість років це було хвилююче, невловиме, вбивче »х«. Коли раніш доживоття належало до виїмків, то з нього за гітлерівських часів зроблено засаду,¹⁵⁾ — з тим, що в добавок ще не сказано навіть, що перед людиною доживотня тюрма. Зайве широко аргументувати, що ця неосвідомленість щодо майбутнього мала важкий до описання деморалізуючий вплив на психіку. Хто надіявся на скорий вихід, у кого цю надію ще штучно підсичувано,¹⁶⁾ хто врешті не раз і не двічі розчаровувався, той мусів вкінці дійти до переконання, що він кинутий на призволяще сліпих сил. Зв'язок між **безмежним здовжуванням кари й неокреслюванням її тривання** з одного боку й **почуттям безвілля** з другого є очевидний і не вимагає ширшого вияснювання. Слід лише підкреслити, що безвілля, як **наслідок** запертя, було добре відоме і **давніше**, як це підкреслено на вступі. Можна сказати, що викликати почуття безвілля є основним (так сказати б »клясичним«) завданням в'язниці.¹⁷⁾ Лише методи, які це почуття викликають є різні. І як **метода кари** було це неокреслювання речення чимось в новішим часі непримінюваним і може нагадувати хіба лише середньовічні сутінки.

Так як на вступі старались ми відшукати центральну проблему в'язничного життя й всі інші психічні переживання випровадити з неї як похідні явища, так і тепер бу-

демо старатись винайти спільний логічний знаменник для усього того, чим відрізняється гітлерівська тюрма від інших. Приклад з часом може статись нам дороговказом на шляху шукання за цією центральною засадою: Бо з одного боку можна його вважати тільки прикладом на зінтенсифіковання дотеперішніх метод, що вказувало б на різниці кількісного характеру, але з другого боку є він теж прикладом чогось якісно нового.

Присуд у нормальних обставинах був формулований у твердчій формі: стільки то й стільки місяців чи літ, виїмково доживоття. Гітлерівський концтабір знає заперечуючу форму: тривання кари здовжується безмежно, речення виходу не окреслюється. Чого виявом це є? Колись в'язниця була **функцією права**; кара, хай тверда й жорстока навіть, спиралась на окреслені норми, постанови, закони. За гітлерівських часів сперлась вона на **безправ'ї**,¹⁸⁾ на негачії права. В'язень своїх прав не знав, — він їх не мав. В'язня можна було вжити до всього; карати його за ніщо (яка недоречна, але правдива, засада!^{18a)}, зробити з ним усе.^{81б)}

Специфічність гітлерівського запертя полягає отже на послідовнім продовженні гітлерівської засади взагалі: на запереченні обов'язуючої сили законів, яке виявилось в потоптанні права в міждержавних взаєминах, в легковаженні права громадянина, в знищенні права в'язня.^{18в)}

Ще на початку війни показували залюбки платні поводатарі в чарівному потсдамському парку »Sans souci« старий вітряк. З ним була зв'язана казка, наче б то він перешкаджав геніяльному Фрицкові в його розважаннях і праці. Великий король наказав власникові знищити млин, запевнюючи йому грошове відшкодування. Проте гордий селянин спротивився царській волі, покликуючись, що в Німеччині над володарем стоїть ще закон. Ми не хочемо застановлятися, чи це вдача німців так дуже змінилась у часах між володінням Фридриха Великого й Гітлера, чи може за Гітлера до влади дійшов невгамований мотлох з вулиці, на місце старовинних досвідчених родів, чи може, вихований у французькій культурі, король різнився від своїх земляків і тому можна було апелювати до почуття його правовості. Мабуть найближче правди будемо, як скажемо, що переказ висловлював тільки в гарній формі те, чого німцям якраз бракувало й чого брак старались вони скривати. З певністю можна сказати, що це оповідання мусіло видаватись верш-

ком забріханости кожному, кому бодай коротко судилось по-бувати в німецькій в'язниці. Не було мабуть ні одної ділянки життя, де заперечення цієї казки, де разюча безправність не святкувала б перемоги.

Тому то на перший погляд видається, що не має суттєвих, квантитативних різниць між гітлерівською і негітлерівською в'язницею. Безправ'я заважило на **кожній** методі, на кожному вияві в'язничного життя у виді потворного збільшення, скріплення, поширення всякого роду знущань і обмежень. Те скількісне збільшення терпінь кидається зразу в вічі й відвертає увагу від **нової** системи, що **заперечує всяку систему**, що дозволяє робити з в'язнем все, що завгодно незагнузданій уяві здегенерованого садиста.

Як вже оперта на розумінню правості в'язниці з регуляціями й усталеним десятиліттями порядком зуміла в'язня довести до почуття безвілля, то легко уявити, наскільки те почуття безвілля мусіло збільшитись в умовинах всесильного володіння безправ'я. Можна б це окреслити в наступний спосіб: «Клясичне» завдання в'язниці (стан безвілля) здійснювалось за гітлерівських умовин «клясичною» метою (безправ'ям).

Але безправ'я має один такий вияв, що він переносить і точку тяжіння завдань в'язниці в іншій напрямі. В умовинах безправ'я людське життя втрачає вартість. В'язничній сторожі не тільки можна, як їй завгодно, знущатися над в'язнем; їй вільно теж в'язня забити. Примінюване спочатку як засіб тероризування в'язнів, — доводження їх до стану **безвілля**, — **вбивство** стається з ходом часу ціллю. Гітлерівський концентрак має не тільки унешкідливити людину (як це мали робити досьогочасні в'язниці) — знищити її морально й духово; він має її усунути, спричинити її **фізичну смерть**. «Die Technik der Entvölkerung» називає Вайс-Рютель один з розділів своєї книжки, ¹⁹⁾ в якому описує морд 18.000 советських полонених у Сахсенгаузені і говорить про плян Гітлера винищити слов'ян, щоб усунути всі перешкоди для згерманізування Європи.^{19а)} Вислід: 7 і ½ мільйона жертв німецьких концентраційних таборів, з чого 5 і ½ мільйона на слов'янських теренах, — на схід від ґраниць третього Райху.²⁰⁾ «Фабриками смерті» називаються кацети в одних українських споминах.^{20а)}

Смерть, як найхарактеристичніший вияв безправ'я й остаточною властива ціль німецьких кацетів, смерть як найбільш драстичний засіб нищення політичних противників чи воро-

гів режиму, смерть, яка вимагала давніше осібного присуду, а яка за націонал-соціалізму проковтнула 94% в'язнів,²¹⁾ кидає понуру тінь на згарища Райху, що хотів встановляти на тисячеліття новий лад у Європі й наміряв з наших земель зробити свої колонії. І тому кожна книжка про німецькі кацети мусить бути по суті книжкою про смерть; подібне завдання мусіла б мати і студія.

Всі подробиці концтаборового життя це є тільки коліщата чи шрубки одної машини смерти. Кожна подробиця є тільки звено на шляху до смерти. До смерти має вести праця, що переходить межі людських сил, і побої, як рід доразової кари за занедбання при праці. Смерть має спровадити голод, що за життя ще перетворює людей в скелети, і пошесті, що є наслідком жахливих гігієнічних умовин. Цю саму ціль мають карні вправи, система рафінованих кар чи збірна відповідальність за дрібні, а то й уявні, провини. А як смерть мимо цієї прецизно функціонуючої машини не дала задовільного жнива, приходять масові езекуції в роді розстрілів, смертних уколів чи газової купелі.

У висліді річна смертність вагалась між 33% кожночасного стану всіх таборів в часі мира і 50% в часі війни, а за три останні місяці війни осягнула аж 60% і виражувалася сумою 640.000.²²⁾

В таких умовинах концтабір ставався своерідною камерою смертників, в якій кожен мешканець жив у повсякденному жаху, що це саме на нього приходив черга попрацятись із сонячним промінням і зійти в темряву підвалу, з якої нема вороття. Не треба мати надто живої уяви, щоб вчутися в положення цих жертв і щоб зрозуміти глибину Шіллерівського висказу: »Schrecken ohne Ende«. В деяких випадках цей »жах без кінця« тривав понад 10 років, — так довго, як довго шалів у Німеччині гітлерівський режим; низка українських політ-в'язнів, які, до речі, мали нерідко за собою вже роки польської чи большевицької в'язниці, переживала цей жак чотири роки,²³⁾ при чому треба підкреслити, що »Reichsdeutsche« мали й у кацетах привілеї й найбільший відсоток смертності припадає на вільних і невольних громадян советського раю. Що для багатьох із них мусів нераз видатися визволенням кінець з одноразовою хвилиною жаху, не вимагає хіба вияснення. І що люди камери смерти переміняються в безвольних фаталістів, є теж очевидним. Не даром збайдужнілі на все, виголоджені таборів кістяки називались »мусулманами«, для яких кісмет, — згори призна-

нена доля, була непорушним, невідхильним, неодмінним законом. Пережиття з часу, в яким находились вони на грані життя й смерті, вирішно мусіли заважити на психічній структурі тих, що живими вийшли з геєнни на землі. До життя вернулися вони назначені знаменом своїх переживань. Їх слід вважати своєрідними поворотниками з того світу.

Так отже безвілля, безправ'я й впливаюча з безправ'я масова безпереривна екзекуція це три центральні проблеми німецьких концтаборів гітлерівських часів; при тому безправ'я й смерть є своєрідним специфікум модерної Німеччини, яка замінилась за дотепним висказом в'язнів з країни поетів і мислителів у країну суддів і катів — з країни »der Dichter und Denker« в країну »der Richter und Henker«.²⁴⁾

Так в основному накреслили ми ті головні лінії, які є характеристичні для в'язниці й зокрема для німецького концтабору. Тепер треба би ще поповнити сказане докладнішим розробленням проблем і зілюструвати їх деякими фактами. Названі в дальшому факти це своєрідні докази для зібраних вгорі в синтетичній формі тверджень.

Логічно, що вихідною точкою мусить статись **безправ'я**, з якого впливають усі безприкладні жорстокості німецького кацету. Річ природна, не можна подавати всіх подробиць, бо на цю тему можна б писати сотні сторін і це затемнило б тільки ізза накопичення матеріялу загальний образ.

Слід тільки сказати, що безправ'я, примінюване до в'язнів, **розкладало саму верхівку**. Втративши пошану до людської гідности й навчившись нехтувати життям людини, набралися члени новітнього кляну життєвого цинізму в відношенні між собою й погорди до слабшого. Поволі затрачувалось почуття святости, затрачувався німб, яким людство звикло окружувати великі ідеали приязні, вірности, шляхетности. Вступивши раз на хисткий шлях непошанування приватної власности, привикнувши ограблювати жертви терору, легковажили згодом гітлерівські преторіяни чуже майно взагалі. Манила їх тільки власна нажива. Поволі затиралася границя, де кінчається безправ'я, спрямоване на ограблювання чи тортування в'язня, а де зачинається діяння на шкоду товариша, а то й держави. Діставши раз у свої руки неограничені повновласті в віднесенні до людини, почувлися гестапівські можновладці взагалі всесильними й попали в божевільний шал заспокоювання своїх

пристрастей і найфантастичніших забаганок. Як безправ'я в кацеті з одного боку доводило до морального розкладу верхівки, так з другого боку система була так подумана, щоб розложити і в'язнів. Діялось це за посередництвом т. зв. самоуправи кацетників, до якої входили ниці прислужники адміністрації, що ставали лише сліпими виконавцями волі своїх панів. За їхні послуги, за зраду друзів переливала кацетівська адміністрація на них частину своєї влади, своїх прав, тобто дозволяла їм примінювати закон безправ'я до своїх товаришів недолі. Побої чи грабіж, — здебільша побої за ніщо і грабіж дорогоцінного хліба чи марних кількох ложок зупи — належали до ознак влади запродавців. Вони сіяли зло понад зло й були гіршими часто ворогами в'язня як СС.*) Так отже ціле життя було один хаос, де перемагав сильніший, щоб за якийсь час уступити місце ще сильнішому, чи, вірніше, підлішому від себе.

Безправ'я зачиналося вже при припинанні до табору, коли то при перемундруванні в'язнів ограблювано їх з найвартісніших речей.²⁵⁾ Ограблювали СС, але ограблювали й т. зв. капони. Тільки поділ був нерівний. СС брали звичайно золото й дорогоцінності та гроші, в'язні білизну, одяг, криво чи харч.

Крадежі не кінчались на акті прийому до табору. Вони були повсякденним явищем, а проявлялись кожного дня в тому, що в'язень діставав з їжі малу частину приділу, що йому належався чи що йому закуплено. При тому краля адміністрація при перебиранні до магазину й при видачі з магазину, крали кухарі, краля т. зв. самоуправа з усіми бльоковими чи штабовими включно.²⁶⁾ Вислід був той, що в'язні пухнули з голоду тоді, як за крадені речі адміністрація провадила люксусове життя, а таборіві проміненти з-поміж в'язнів мали усього доволі. Багато моральних мук мусли в'язні витерпіти, як гляділи на крадіж посилок Червоного Хреста, чи тих, які отримували від рідних, що нерідко відіймали собі від уст, щоб допомогти нещасним.²⁷⁾ Не вільно забувати, що це була війна й що харчі діставалось лише на картки.

Зчасом стались ці крадежі неvistачаючими для здемонованого адміністрації й треба було придумати інші джерела доходу. Їх найшла адміністрація в кантині, в якій продавано всяке барахло за величезні суми. В'язні купували його, бо тільки при закупні безвартісного товару могли дістати якусь поживу чи куриво.²⁸⁾ Спів'язні вимушували

від своїх менше упривілейованих чи неупривілейованих товаришів оплати за лик води чи кави,²⁹⁾ за допущення їх до купелі,^{29а)} чи до шпиталю^{29б)} або просто за те, щоб не знущатись. В одному драстичному випадку один з т. зв. капонів зажадав від співв'язня 300 РМ,³⁰⁾ як їх вчас не дістав, замордував жертву. Часто від кількох сотень марок залежало життя, бо хто не міг окупитись, йшов до поганого »командо« (тобто на погану працю), до поганого бльоку, чи просто до транспорту людей, призначених на смерть.

Для збагачення не лише ограблювано в'язнів з привезеного гроша чи дорогоцінностей. Живим вибивано золоті зуби, а безчечення трупів належало до засади.³¹⁾ Палець з перстеном³¹⁾ перед спаленням трупа відрізувано, золоті щоки чи зубні протези виривано. Іноді в'язень мусів заплатити життям за посідання золотих зубів, бо їх хотів йому забрати якийсь ненаситний капо.^{31б)} З засади ограблювано всіх призначених на загазовання чи спалення.^{31в)}

Як окремих рід безправ'я слід навести наступний образець: Вартові, що застрілили в'язня при втечі, діставали в нагороду три дні урльопу і ще харчеву й тютюневу премію. Вони домовлювались із своїми товаришами, командантами різних команд праці, щоб вони до тої міри докучали в'язням, щоб їх примусити втікати в напрямі огорожі. В менті, як в'язень переступив назначений пояс, падав стріл. За якийсь час вартовий і доглядач мінялися, щоб обидва могли дістати урльоп і премію.³²⁾ Іноді умовлялись вартові з капоами, що ці приневолять в'язнів переступити пояс т. зв. Postenkette. Капо діставав харчі й тютюн, вартовий урльоп.^{32а)} Іноді в'язні добровільно бігли в напрямі вартових, щоб у смерті найти визволення. ^{32б)}

Затративши пошану для почуття власности, не розрізняли СС теж між своєю власністю, а державним майном. Кацетівські варстати робили мужві все даром, при чому матеріал для СС-ів старались в'язні, крадучи його очевидно з державних магазинів.³³⁾ Те, що для мужви роблено в тисних граниях, роблено для старшин в великих розмірах. Командант Сахсенгавзену казав собі збудувати літак, ловецький віз, тузин човнів, в тім один моторовий. Для нього робили варстати меблі, ба щобільше він казав збудувати собі дім.³⁴⁾ Доходило до того, що в час, як не можна було в Німеччині дістати найнеобхідніших речей, замовляли собі великі достойники холодільні для спольованої дичини, мо-

тивуючи, що холодняк є потрібна для продукції вакцини для фронтних частин.³⁵⁾

Ціною крові й життя в'язнів поставали розкішні вілли, а вже тоді, як Мюнхен лежав розбитий і знищений, велів собі Гімmlер, під кінець 1944. р., будувати над Штарнберзьким озером палатку в ренесансовому стилі з бароковими меблями.³⁶⁾ Бухенвальд будував ловецьку палату для Герінга; сам матеріал коштував для неї 135.000 РМ. Поруч з нею був малий зоологічний город, в якому звірята годувано в час найбільшого голоду харчами з в'язничної кухні, а іноді командант табору розважав себе неронівським спектаклем і кидав до клітки ведмедів в'язня. Для жінки команданта збудовано коштом чверть мільона марок величаву залу для кінної їзди (довжини 100 м. і висоти 20 м.).³⁷⁾

Це заспокоювання найфантастичніших забаганок доводило іноді до зловживань, на які вже не могли більш дивитись через пальці навіть найбільш поблажливі контрольні органи. Щоб затерти сліди цих зловживань, горіли деколи цілі будинки, в яких знаходилося книговодство, а в підпалі обвинувачувано і за підпал карано до нічого непричасних в'язнів.³⁸⁾ В люблінській області вимордовано за один день цілий жидівський конц-табір, числом 40.000 в'язнів, щоб тільки не викрилось, що адміністрація табору була ціла скорумпована в'язнями.³⁹⁾

Ці контрасти, що випливали з безправ'я, — безгранично нужденне животіння виголоджених півмертв'яків і неймовірна розтратність пануючої касты, що старалась виступати в блиску півбогів, — безвілля й всемогучість, боротьба за останню іскорку життя й сіяння смерті, — підкреслював ще факт, що влада в кацетах лежала в руках **здецидованих садистів.** У цих обставинах затирались зовсім границі між дійсністю й хворою уявою. Іноді здавалося в'язням, що вони дістались до якоїсь величезної божевільні, тільки, що божевільними не були мешканці, а прислуга. Ці збоченці малювали в'язням носи чорним лякером, водили їх наче псів на припоні на прохід, вчили їх літати й казали наче птахам тріпотіти руками, лежачи на землі.⁴⁰⁾ Вони освітлювали свої кругольні ліхтарнями, поробленими з людських черепів⁴¹⁾, і з людських черепів казали робити собі лампи до кімнати.^{41а)} Командант Бухенвальду доручив патологічному відділові зробити стоячу лампу на стіл, якої стійло було з кости підстегня. Гудзиком до вилучування світла був великий палець.⁴²⁾ Інші казали влазити в'язневі до песячої буди,

їсти мов собака і брехати на прохожих.⁴³⁾ Родільницям забирали новонароджені діти й на очах розбивали їх об колесо возу.⁴⁴⁾ Перед розстрілом насилували жінок, а по смерті укладали на голі жінки голих мужчин, лицем в лице, тішачись, що »тепер зможуть трупи пеститись доволі«.⁴⁵⁾ Деякі любили кидати трупи по замордованні під ліжко, щоб опісля лягти в постіль і солодко снити про нові рафіновані тортури,⁴⁶⁾ а інші хвалились, що вид вбитої людини справляє їм таку приємність, що не потребують йти до вуличниці.⁴⁷⁾

Деякі аматори займались полюванням на татовану шкіру в'язнів. Горе тому в'язневі, що мав цікавий татуаж. Його вбивали, а шкіру стягали й виправляли для анатомічних інститутів. З менше цікавих експонатів робили абажури до ламп, дамські торбинки, мошонки, рукавички тощо. Ці предмети були улюбленими подарунками для команданта табору, його жінки, друзів, гостей. Цю моду зустрічаємо в Сахсенгаузен, Дахав, Бухенвальд, що вказує проречисто про звиродніння навіть вищого командного складу і лікарів, які в першу чергу цим полюванням займались.⁴⁸⁾ Засуджена в Бухенвальдському процесі на досмертну тюрму Ільза Кох (жінка команданта табору) дала собі оправити в татовану шкіру свій альбом фотографічних знімків.^{48а)}

Додаймо для повноти образу, що в однім таборі була сестра-підкувальниця: Schwester Pia; вона вибирала собі з-поміж в'язнів хлопців до ліжка; хто не захотів задовольнити її забаганок, цього ждала смерть.⁴⁹⁾ Згадана Ільза Кох розважувала себе огляданням голих в'язнів в часі ревізії,⁵⁰⁾ але одночасно карано тих в'язнів, що сміли свої очі звести на неї, мовляв, погляд їх виражував пожадання її. Раз вибила вона в'язня власноручно шпідрутою.⁵¹⁾ У Дахав збуджено раз у ночі цілий бльок і вигнано голих в'язнів на апелеву площу. Небавом відчинилась брама й приїхала в гальопі коханка команданта, називана Грефін Маріца. Налюбувавшись досхочу видом голих мужчин, казала заспівати їм пісню »Eine Nacht in Monte Carlo« і зникла в нічній п'яні.⁵²⁾

Чи ж можна сумніватися, що ця своєрідна божевілля захищувала душевною рівновагою в'язнів, які доходили до переконання, що в цім новітнім царстві своєвілля не діють ніякі логічні закони. І чого можна було очікувати в цім п'янім царстві? на що розраховувати? Чи не було в нім усе наслідком тільки сліпого випадку, а не особистої вар-

тости людини. Наскільки ж більше мусіла в таких обставинах огірчувати **забріханість**, — всі оті запевнення нагороди за послух, працьовитість, здисциплінованість. Іноді саме найбільш карні й підпорядковані в'язні зустрічались з найбезогляднішими переслідуваннями й карами. † »Arbeit macht frei« читали в'язні при вході до кожного кацету, щоб по кількох секундах переконатися, що визволює хіба від життєвих мук, бо спроваджує смерть.⁵³⁾ Подібно ділали теж виписані скрізь сентенції про порядок, чистоту, любов до батьківщини тощо.^{53а)} Мабуть ще більш, ніж оці брехливі запевнення, дратували пусті слова про гуманність. Оце наприклад брав Герінг, за свідченням співчасної преси чи публікацій, всі живі ества під свою могутню опіку,⁵⁴⁾ чи навіть забороняв вівісекції на звірятах для наукових цілей.^{54а)} Німецькі учені журилися тим, щоб німецькі товариства охорони звірят збирали ластівки, що ослабли по дорозі в вирій і не могли перелетіти через масиви могутніх Альп. Ці ластівки відвожено літаками до Венеції.^{54б)} Ця забрїханість, це противоріччя, мусіло теж викликати хвилююче враження чогось нездорового, незрозумілого, проти-природного. Жалілось життя слабких птахів, але ціни не мала кров мільонів людей.

Так як вихідною точкою при побудові кацету було безправ'я з одночасною неймовірною забрїханістю, — так спрямовані конц-лягри були, як це вже знаємо, на сіяння смерти. Цій одній цілі служили **всі** поодинокі методи, які насиленням безоглядної жорстокости перевищували усе досі відоме.

Найпростішим шляхом, що провадив до смерти, був голод. А втім голод був для адміністрації вигідним засобом. Його можна було пропагандивно легко виправдати умовинами війни, недоїданням усієї людности тощо. Яке ж було насправжнє джерело голоду, про те знаємо. Половину харчів крали для себе нечисленні лягрові »проміненти«, тобто упривілейовані в'язні, — чи навіть сама адміністрація.⁵⁵⁾ Проте красти було можна, бо це сприяло масовому винищуванню політичних противників і тому таборовий провід не робив нічого, щоб ограничити зловживання. »Люди в таборі були доцільно недоживлювані — пише один з авторів у своїх споминах⁵⁶⁾ — щоб могли поволі конати«. В'язні, подібні до кістяків, слабули, вмлівали, й умирали масово, пише інший.^{56а)} Когон подає, що за перших два до три місяці тратили в'язні 20—25 кг. своєї ваги,⁵⁷⁾ а 60% постійних мешканців кацетів мало вагу нищу від 50 кг.^{57а)} В однім

спеціально тяжким таборі рідко коли вага в'язня перевищала 40 кг.; в ньому виносила місячна смертність 10%,^{57б)} тобто табір вмирив за 10 місяців!

Голод був жахливий не тільки як засіб, що спроваджував нехибну смерть. Не менш грізні були моральні спустошення, які голод сіяв. Він допровадив до того, що в таборах людодіство не було рідкістю,⁵⁸⁾ що брат братові крав хліб, а обікрадений вбивав брата-злодія;^{58а)} в'язні добивали вмираючих товаришів, щоб вони непотрібно не їли хліба,^{58б)} — важились на морд і грабіж,^{58в)} чи рішались на самогубство або на зраду брата.^{58г)} Голод посіяв недовір'я між друзями, яке виявлялося нерідко в сварні і бійці. За хліб повісив один советський полонений старшина кілька десятків своїх товаришів.^{58г)}

Другим засобом до фізичного винищення людей були **жахливі гігієнічні умовини**, які мусли спровадити **пошесті**. В деяких таборах, як н. пр., в Бухенвальд,⁵⁹⁾ початково в Авшвіц^{59а)} не було навіть води в вистачаючій кількості. Іноді води не було цілими днями, бо в'язнів було п'ятикратно більше, як це було спочатку передбачене. В'язні не мали зміни білизни ані одягу, а до купелі ходили іноді раз на пів року.⁶⁰⁾ При великім переповненні бльоків (в бльоках на 400—500 осіб було 1500—2000 в'язнів⁶¹⁾ кинулись наперед наскомі.^{61а)} Вслід за цим прийшов і тиф.^{61б)} Пошесті спрочинили, що в Дахав вмирало в 1945 р. 3000 людей місячно. На спільних бльоках вміщувано тифозників і тих, що були тільки підозрілі в хворобі. В тифозних бльоках було на просторі, призначеному на 300 осіб, до 2000 хворих, з яких за кілька тижнів вмирала половина.⁶²⁾ Наскільки адміністрація легковажила собі пошесті чи пак бачила в них свого союзника при винищуванні в'язнів, про те може свідчити факт, що в шпиталях лежали хворі на пошесні недуги на спільних ліжках з хворими, що були по операції.⁶³⁾

Подібну до голоду й пошестей функцію мав сповнити **мороз**, який найбільш дошкулював підчас багатогодинних апелів. Як спеціально драстичний спосіб нищення людей при допомозі зимна можна назвати ліквідацію 13000 советських полонених в Авшвіцу. В грудні залишено їх голих на ліжках без коців і ковдер при відчинених вікнах.⁶⁴⁾

Окремі розділи далось би писати **про працю як чинник смерті**.⁶⁵⁾ Вже в умовинах нормальної в'язниці діяла праця

на людину вбивчо із-за своєї **монотонности й безмістовности**. Це відчуття праці не як доцільної кінечности, а як кари, дошкулювало в'язням і в кацетах.⁶⁶⁾ Але рішальною була довжина праці. Вона тривала денно найменше 10, з за-сади 12—14 годин,⁶⁷⁾ при чому треба зважити, що декілька годин витрачалося на стояння підчас апелів.^{67а)} Коли додати, що праця відбувалася при всякій погоді,^{67б)} при недостатнім одягу,^{67в)} завжди бігом,^{67г)} при примінюванні різних рафінованих дошкулювань, при тровленні собаками,^{67г)} то образ вже є досить понурий. На сон залишалося 6—7 годин,^{67д)} іноді лише — як наприклад для жидів — 4 год.^{67е)} але й то буджено деколи в'язнів зо сну до додаткової праці.^{67е)} Не треба додавати, що в зимі праця зачиналась і кінчилася в пітьмі. При 35—40 ступеневій літній спеці працювано без каплі води, — так що опісля вода аж снилася в ночі.^{67ж)} Підчас сніговії, при 10°—15° морозу працювано без онуч і шкарпеток, з босими ногами в дерев'яних голяндських сандалах^{67з)} і в полотняних убраннях.^{67и)} Вартові деколи дозволяли собі на зовсім непотрібні розваги, що могли коштувати життя. Наприклад: в'язні працюють в якійсь шпичині. Надходить дощ і вони радіють, що мають дах над головою; але вартовий помітив їхню радість, казав їм вийти і виривати на дощі траву біля лятрини. На другий день вдягали в'язні мокру одіж, бо ніде було її висушити.^{67й)} Ця довжина праці й її умовини при слабім відживленню могли б навіть при легкій роботі довести до виснаження. Але читаємо н. пр., що один інтелігентний в'язень мусів виконувати денно роботу піднесення і перенесення 5000 кг. в температурі 60°.⁶⁸⁾ Не диво, що деколи в'язні умлівали десять разів в часі одного передполудня.⁶⁹⁾ Навіть найлегшу роботу, н. пр. в городі, зуміли вартові зробити непереносною: землю в тачках втовкали так, що тачок не можна було рушити. Навіть сильні в'язні так виснажувались при цій праці, що вмирили до тижня.⁷⁰⁾ Праця, що могла бути благословенням, ставалася прокльоном.⁷¹⁾

Але були роботи спеціально придумані для виснажування: До таких належала праця в каміньоломах, з яких найбільше знані були в Бухенвальді⁷²⁾ й Мавтганзени.^{72а)} В каміньоломах треба було нести 50 кг. кам'яні блохи бігом, стрімко під гору, по ховзькій дорозі, по розмоклій глині або ожеледі. Наглядачі були тут спеціально добирані, тобто найбільше безоглядні. Вони стручували іноді ослаблених в'язнів в 30-метрову пропасть, а раз одній жидівській групі

не витримали нерви й ціла група, взявшись за руки, скочила сама, поблагословлена рабіном, в челюсть.^{72а)}

Подібно важка була робота при осушуванні багон біля Сахсенгавзен.⁷³⁾ Один неухажний крок і людина западалася в безодню або стручував її туди брутальний капо. Неменше жертв вимагала будова фабрик таємної зброї, бо того роду праця була проваджена в незвичайно скорому темпі⁷⁴⁾ й то навіть напередодні розвалу Німеччини.^{74а)} Денно гинуло в штольнях в наслідок виснаження і несподіваних вибухів по 50 людей. Хто пробув на цій праці кілька тижнів, вертався фізично так знеможений, що лікарі висилали його як нездібного до праці до табору смерти на загазовання. А втім в'язнів, вживаних до построєння фабрик таємної зброї, зумисне доводжено до смерти, щоби вони не змогли зрадити тайн, які бачили. В часі праці були вони властиво за життя погребані, бо з підземельних шахтів не випускала їх сторожа навіть на ніч, а на п'ятьох в'язнів припадав один гестапівський агент, що слідкував за кожним рухом.

Образ набирає ще згущених барв, як зважити, що іноді посилено в'язнів до роботи, придуманої спеціально для пониження людської гідності: уживано їх замість коней при трамбуванні дороги важким валом.⁷⁵⁾ В Авшвіці уживано до цієї роботи польських священиків, з яких ніодин довше не витримував, як три дні.^{75а)}

Спеціально небезпечною працею, до якої вживано кацетників, було вишукування скинених підчас налетів бомб, які не експлюдували. Іноді не верталися з праці цілі відділи. Спочатку вибірано до цієї праці охотників, обіцяючи їм по триразовій участі звільнення.⁷⁶⁾ Ця обітниця була, звичайно, брехнею. Зчасом стали вживати до цієї роботи виключно українців і поляків.^{76а)}

Умовини праці погіршувались із-за того, що супроводжали її **жорстокі побої**. Приводом до них ставали дрібні промахи при праці, яких не далось оминати виголодженням і виснаженням людським тіням. Били при праці в рівній мірі СС, як теж капони, т. зв. форарбайтери. Як н. пр. при розбиванню каміння в'язень скалічився в палець і висмоктував кров, то його за перерву у праці копав наганяч у плечі.⁷⁷⁾ Як слабосилий хлопчина тремтів при праці з холоду й втоми, то дістав удар ціпком по голові, а кров з рани мішалася йому зі сльозами.⁷⁸⁾ Один із капів, — до речі політ-в'язень комуніст, — бив так при праці товариша-в'язня, що поломив держак рискаля.⁷⁹⁾ Іноді перемінялись ці побої

в садистичну забаву есесівської сторожі, яка уставлялася при дорозі в каміньолومی в дворяд і біла всіх без виїмку.⁸⁰⁾ На в'язнів в каміньолومی кидали навіть діти СС-ів каміння.⁸¹⁾ При такій системі не було вже відомо, що є гірше: чи сам рід роботи чи побої при ній.

Зокрема жорстокі були побої по дорозі до конц-табору⁸²⁾ чи пак при прийомі до нього, очевидно для приголомшення і для застрашення.⁸³⁾ Одному віденському сатирикові витягнули язик, об який СС витирали собі підметки, аж язик перемінився в криваву масу.^{83а)} Дорога до конц-табору була завжди хресним шляхом.⁸⁴⁾ Для СС був такий прийом транспорту розвагою і вони били в'язнів тростинами по голові, доки не помучились.⁸⁵⁾ Ці побої при прийомі перемінювалися часто в карні вправи в роді повзання, скакання жабки, ставання цапки, качання по землі тощо.⁸⁶⁾ Ці побої при прийомі посилювались, як приходили більші групи в'язнів в зв'язку з якоюсь акцією, як от нпр. в р. 1938. по вбивстві урядовця в німецькій амбасаді в Парижі була акція проти жидів. Жиди переходили між дворядом СС, який стояв здовж сьоми кілометрів, по дорозі з Ваймару до Бухенвальду. Ледве чи одному вдалось з-поміж 12000 вийти з цієї катівні без поважних ран.⁸⁷⁾ Хто по дорозі відставав, того стріляли. Вже першої ночі зі жаху збожеволіло по побоях 68 осіб.⁸⁸⁾

Побої траплялись не тільки при прийомі чи праці. Спокою не мав в'язень на своїм бльоку,⁸⁹⁾ при апелях,^{89а)} при видаванні їжі з кітла,^{89б)} при митті їдунки; *) кара побоїв ждала за збирання колосків, щоб заспокоїти голод,^{89в)} чи за крадіж кількох пригорщків вівса, ячменю й гороху, що був приготовлений для коней.^{89г)} Побоями витали хворих, що зголошувались до лічниці, мовляв, вони симулюють хворобу^{89г)} і бито навіть жінок за те, що вони не хотіли розбиратись до купелі при мужеській прислузі.^{89д)} Биття це була своєрідна, жахлива система.^{89е)}

Побої — це були, так сказати б, **неофіційні кари**. **Офіційних кар** була ціла низка. Найлегшою формою кари була **кара стояння**, яка іноді служила тільки як вступ до кари, тобто в'язень мав ждати, стоячи, декілька годин на покликання до карного звіту. В'язень стояв від 5 год. ранку до 8 год. вечером, з відкритою головою, при невинимій спеці чи при сильнім морозі.⁹⁰⁾ Іноді це стояння протягалось до 24 годин або й довше й до нього долучувались побої.^{90а)}

Покарані стояли у власнім калі, на змоченій кругом землі, бо не можна їм було ні на мить віддалитись; часто мали покарані руки схрещені на плечах.^{90б)} Легко уявити, що таке стояння часто спричинювало смерть, бо в'язні замерзали, діставали запалення легенів чи сонячний удар.^{90в)}

Жінки мали часто за кару клячати з піднесеними вгору руками,⁹¹⁾ що уявляло дуже прикрий вид, зокрема як покараними були старші жінки.

Тяжчою була кара «кізла», тобто биття буками. В'язень діставав засадничо 25 ударів на сидження, рідко коли менше, — іноді діставав присуд на 2, 3, а навіть 4 рази по 25 ударів. Між одною, а другою карою повинен був проминути один тиждень. Рани за 7 днів ніколи не вигоювались й биття продовжувалось на роз'ятрене й ропіюче тіло. Рідко хто витримував, щоб можна було йому вимірити цілу присуджену кару сотні буків.⁹²⁾ Удари мав в'язень сам рахувати,^{92а)} але рідко котрому вдавалось лічити до кінця. Останні звуки це було тільки харчання. Іноді удари були подвійні, тобто било двох катів рівночасно.^{92б)} Деколи б'ючі «помилялися» й вдарили по геніталіях^{92в)} або по нирках. Удар в нирки був звичайно смертельний.^{92г)}

До найтяжчих кар належала кара паля. В'язневі викручувано руки взад, зв'язувано їх в суглобах і вішано за руки на стовпі так, що він не міг торкнутись ногами землі.⁹³⁾ Часом, — зокрема для вимушення зізнань, — вішано на викручених руках, але головою вниз.^{93а)} Особливу приемність для СС робило, якщо могли вони дошкулювати ще в'язням, торгати їх за ноги, вдаряти кулаком в живіт чи гойдати ними.^{93б)} Інші СС пускали на нещасних псів, а раз в Дахав малпочку, яку страшили батогом. Малпочка скакала по головах, чіплялась убрань, гойдалась, а СС сміялися до сльоз із вдовolenня.^{93в)} Під в'язнем робилась вогка пляма з поту й сльоз,^{93г)} а вимученого в'язня, напівобмілого з болю, приневолювано до зголошення в приписаний спосіб, що кару відбув,^{93г)} хоч людина падала по від'язанні наче мішок безвладно долів. Пальці по тій тортурі були безвладні і в'язень не був всилі позапінати гудзики, а тому являвся до звіту в стані, за який діставав часто додаткову кару, нпр. 25 буків. Вандель, який сам кару паля відбув, описує, що він чотири тижні не мав володіння в пальцях. Деякі в'язні діставали взагалі по цій карі параліч рук.^{93д)} В'язні, що не могли виконувати по цій карі своїх щоденних обов'язків, діставали додаткові кари (нпр. кару «кізла» тоб-

то биття). Були випадки, що в'язнів брали по карі просто до шпиталю, де вони іноді вмирили.^{93е)}

Дальшим родом кари була **темниця**, зокрема страшна тим, що її сполучувано з іншими карами, а крім цього в'язень був виставлений в ній на різні тортури садистів. Фактом є, що з бункра часто в'язні взагалі не вертались.⁹⁴⁾ В темниці поливали долівку водою, а часто й в'язня теж, хоч це бувало й у зиму.^{94а)} Деякі бункри були так малі, що в них далось тільки стояти.^{94б)} На висоті обличчя був у них отвір, через який СС плювали в лице, а в'язень не міг навіть обтерти слини.^{94в)} В темницях поповнювало багатьох в'язнів самогубство.

До жахливих кар належала т. зв. **карна компанія**. Для карної компанії приділювано найважчу працю, їй призначувано найбільш брутальних вартових і наганячів з-поміж в'язнів; карна компанія (в скороченні т. зв. еска) мусіла працювати в прискішеному темпі й була виставлена на рафіновані знущання.⁹⁵⁾ Робочий день тривав 18 годин і не було навіть часу з'їсти страви. Тільки товариші на камері годували тайком покараного в часі, призначенім на сон.^{95а)} Карна компанія мала часті й виснажливі карні вправи і був час, що мало кому пощастилось вирватись з неї живим.^{95б)} Карна компанія потягала за собою скорочення і так голодових вже пайок і дійсно без допомоги товаришів ніхто не зміг би вирватись з цього пекла у пеклі.^{95в)}

Кара **позбавлення їжі** була часто примінювана в жіночій таборі Равенсбрюк. Так нпр. двічі впродовж 6 тижнів не діставали мешканки одного бльоку в 1944. р. обіду за говорення підчас апелю. Але таборова адміністрація зробила з цієї кари засіб заощаджування харчів в час, як не було харчів.⁹⁶⁾ Тоді вже ніхто не знав, за що властиво карано. Кара позбавлення їжі була відома й у інших таборах. В Дакхав покарано нпр. позбавленням їжі на 10 днів обіду тих, що їх вдруге замкнено до кацету.⁹⁷⁾

Деякі кари були напівофіційні, тобто вони не були передбачені згори ані нормовані якимсь правильником, але були наслідком вигадливості адміністрації. Так нпр. в Дакхав виривано здорові зуби або впомповувано рицинус.⁹⁸⁾ Там теж примінювано спеціальну методу побойів. Бито в п'яти, але не впрост, тільки через грубу підощву. По цім биттю не було ніяких слідів, ніяких ран, ані навіть плям, але сила удару розривала ткани м'язів і спричинювала жахливий біль.⁹⁹⁾

Справді, як оглядається сьогодні в регенсбурзькому ра-туші льохи середньовічної тюрми з усіма захованими рекві-зитами тортур,¹⁰⁰) то з жахом стверджуємо, що людство в дійсності не то, що не зробило поступу вперед, але навпаки пішло назад: в льохах було місце для одиниць чи десятків; — через концтабори пройшло 8 мільонів.

Тим цікавіше, **защо** примінювано в КЦ ці середньовічні тортури? Зле постелене ліжко чи брудна хустина в шафці могли довести до кари буків, про яку писали шкільні підручники, що її зніс Фридрих Великий;¹⁰¹) їдження чи курення в часі праці,^{101а}) найменший бруд на камері,^{101б}) крадіж городовини підчас праці в полі, тримання при собі листа з дому,^{101в}) сірник, знайдений при в'язневі,^{101г}), руки в кишені в час морозу, піднесений комір в часі дощу, брак гудзика при убранню, віддалення з місця праці для залагодження природної потреби^{101г}) потягали за собою карний звіт й буки або паль. На паль можна було піти за каплину води на посуді до їдження чи за рештки тютюну в кишені.^{101д}) За мішечок з тютюном в сіннику пішов один здоровий і сильний мужчина до темниці, з якої забрали по тижневі його трупа до крематорії.^{101е}) Вандель дістав 10 тижнів карної компанії за те, що хотів при карнім звіті виправдатись,^{101е}) а за те, що дав, як капо, жидові легку роботу, пішов на паль;^{101ж}) одного карали за те, що мав в часі слоти нечищені черевики, другого за те, що його черевики були за чисті (мовляв, зле працює);^{101з}) іншого карано за те, що мав 35 фенігів зверх допущеної норми (тобто більше, ніж 20 марок).^{101и})

Одним словом т. зв. причина була тільки претекстом, щоб в'язневі знищити здоров'я й поставити його віч-на-віч смерти. Зокрема обурюючі були ті кари, які стосовано за те, що в'язень не хотів свідчити проти СС (як викрито якісь зловживання адміністрації і як зі зовні присилано слідчі комісії). А якщо навпаки відважився хтось зізнавати, то його опісля «викінчували» товариші обтяженого СС.¹⁰²) В Сахсенгавзен постигла кара паля 15 зовсім невинних в'язнів під замітом підпалення адміністраційного бльоку, в яким була приміщена бухгалтерія. Будинок спалили насправді самі СС, щоб не виявились назовні їхні зловживання.^{102а})

Ярке світло на розуміння вини й кари в новітній Німеччині кидає замикання в конц-таборах німок за статеві стосунки з польськими робітниками. При прийомі отримували вони 25 буків.¹⁰³)

Окремий дивовижний, блазенсько-божевільний церемоніал був примінований по зловленні в'язня, що втік з КЦ. Він мав шапку з кольорових паперців, йшов здовж рядів в'язнів з написом: »Hurra! Ich bin schon wieder da!« і вдаряв у бубон. Ще заки приведено його на місце мук, був вже сильно збитий, а офіційна кара виносила часто 100 буків. Очевидно, що такої кари ніхто витримати не міг. На підвищенню з дощок оставалася кривава безформна маса тіла. Екзекуції мусіли приглядатися всі.¹⁰⁴) Деколи підвищення було прикрашене квітами й гірляндами.¹⁰⁵а) Іноді за втечу ждала кара смерти через повішення.¹⁰⁵б)

Утеча мала погані наслідки не лише для самого в'язня, але й для цілого табору. Доки втікача не зловлено, стояли всі в'язні на апелевій площі, без огляду на температуру й погоду, — без їжі, без можности залагодити природні потреби, без сну.¹⁰⁶) Підчас одного 10-ти годинного апелю в Сахсенгавзен замерзло в січні 1940. року 430 осіб.¹⁰⁶а) Найдовший, відомий з кацетівської літератури, апель тривав 34 години.¹⁰⁶а)

Як не вдалось втікача зловити, брали до КЦ його найближчу родину або вибирали з його бльоку навгад 20 в'язнів. Мистецький опис такої родової чи збірної відповідальности дає в нашій літературі Данський.¹⁰⁷) Треба підкреслити, що рівно сильних місць не має ніде в дотеперішній літературі про КЦ.

Зі сказаного мабуть всім доволі ясно, що ціла система була спрямована на одно: на **фізичне винищення**. А все ж всі досі описані жахіття не вияснюють ще, як це так сталося, що в конц-таборах винищили німці сім і пів мільона людей. Для них діяли змальовані знущання заповолі й режим не вдоволився посереднім мордуванням в'язнів, а зорганізував безпосереднє винищування на велику скалю.

Велика кількість в'язнів згинула як **експериментальні кролики при різnorodних досвідах**. На одних в'язнях випробовувано нові бойові таємні матеріяли,¹⁰⁸) на інших силу діяння отруйливих газів¹⁰⁸а) чи отрут.¹⁰⁸б) Іншу категорію творили експерименти з протитифозними¹⁰⁸в) чи протималлярічними¹⁰⁸г) вакцинами, флегмоною,¹⁰⁸г) жовтачкою.¹⁰⁸д) Жінок пробовано штучно запліднювати¹⁰⁸е) чи їх каструвати й стерилізувати.¹⁰⁸е) Деяким вирізувано кости й перещеплювано їх раненим воякам,¹⁰⁸ж) а на декім роблено операції шлунка.¹⁰⁸з) Роблено теж експерименти із заморожуванням людей. До життя привертали їх між іншим при

допомозі ogrівання живим тілом проституток;^{108и}) дали міряно витривалість на низьке тиснення повітря, а вмираючих краяли лікарі ще живцем на секційнім столі.^{108й}) Досліджувано теж видержливість на голод^{108і}) та були спроби вилучити людську свідомість й впливати в цей спосіб на людську волю.^{108ї}) Небезпечні були теж експерименти над зробленням придатною до пиття морської води.^{108к})

Велика кількість з-поміж вжитих до експериментів осіб вмирала при експериментах, інші ставали нездібними до праці; їх усувано зі світа застриками як непотрібних.^{108л}) Лише малий відсоток залишився при життю, при чім здоров'я їхне було знищене назавжди.¹⁰⁹)

Як ми при описі різnorodних експериментів лікарів, то слід згадати про підготовлювану **збірку жидівських скелетів** для Штрасбурського університету. В тій цілі вбито в газових коморах 30 жидівок і 56 жидів з конц-табору в Авшвіц, яких опісля передано до університетських лабораторій для спрепарування. Праці над збіркою перервало наближування аліянтських військ. Для затертя слідів спалено трупи в крематорії.¹¹⁰)

Масову смерть стосовано в першу чергу до **старих, немічних, непрацевдібних в'язнів**. Їх збирано у так звані **транспорти інвалідів** і відсилано до таборів, в яких були **газові комори**. Спочатку примінено підступ. Оголошено, щоб всі хворі голосилися до реєстрації, і одночасно пущено поголоску, що вони дістануть легку працю. В надії на полегші зголошувалися в'язні масово. Небавом правда виявилася. До транспортів ніхто більше не голосився. Від цього часу «немічних» вибирано примусово, при чому критерій вибору був доволі довільний. Часто вистачало проминаюче ослаблення, щоб в'язня закваліфікувати як непрацевдібного й в наслідку засудити на смерть.¹¹¹)

Деяких в'язнів вивожено до спеціальних таборів, деяким знову давано смертні уколи на місці, головню **хворим на туберкульозу**.¹¹²)

Газовання, примінюване початково на терені Райху тільки до хворих, було в Авшвіц стосовано до **всіх**. Цілі поїзди заїздили просто під двері газових комор, в яких троєно денно тисячі людей.¹¹³) Найвища кількість загазованих за один день в Авшвіцу виносила 34.000.^{113а}) Згодом примінено газові комори на терені Райху,^{113б}) але головню до чужинців, зокрема до жидів і жидівок з дітьми.

Окремо слід підкреслити мордовання три- до п'ятнадцятирічних дітей, що наявно свідчить, що німцям йшло про те, щоб знищити не тільки політично ворожий, але теж расово чи пак національно чужий елемент. Дітей нищено газом¹¹⁴⁾ і уколами.^{114а)}

Рівно обурюючим, як газування дітей, було теж газування вагітних жінок.¹¹⁵⁾ Як у німців не стало в пізніших часах газу, тоді палено в'язнів живцем.¹¹⁶⁾

Треба ще додати, що спеціально жахливі умовини панували підчас **транспортів**. В'язнів укладано побіч рядами й верстами одних на друґих,¹¹⁷⁾ щоб можна було якнайбільше вмістити в вагонах. Харчів діставали вони на два-три дні (і то тільки свої голодові звичайні пайки), а в дорозі були іноді до двох тижнів. Голосний став зокрема транспорт із Штуттгофу біля Данціґу до Дахав. В цьому транспорті трапились численні випадки людоїдства. Також в однім транспорті з Франції кинулись напів божевільні з голоду й виснаження люди на себе, ранили себе й вбивали. Цей транспорт привіз у восьми вагонах трупи, з чого багато було з удушення, бо транспорт був 14 днів в дорозі, а був липень і вагонів не провітрювано. Тільки третина доїхала живими.

Жахливі розміри прибрала смертність при **transportах безпосередньо перед розвалом Німеччини**. Тоді не було вже здебільша до розпорядимости потягів і в'язнів гнали пішком. Хто відставав діставав кулю. Шлях маршової кольони значили обабіч трупи.¹¹⁸⁾ Але мостили трупами шлях транспортів теж тоді, як в'язням пощастило їхати вагоном.^{118а)} Кого з небіжчиків не викинено з потягу, приїздив на місце призначення. Були це справжні »транспортів смерти«, — так теж і в'язнями називані. Здебільша приїздила в тих транспортів половина в'язнів неживими, іноді більшість. Живі були в стані повного вичерпання. Траплялось, що як навіть хтось приїхав живий, то його ескорта в останній хвилині стріляла й сразу ж закопувала як непрацездібного.^{118б)} В Дахав найшли американці 50 вагонів наповнених трупами. Була це частина з вивезених в останній хвилині з Бухенвальду жертв.^{118в)} Число їх окреслювано на 26.000. З одного транспорту з Авшвіц мала дійти до Мавтгаузен лише четвертина.^{118г)}

На деякі транспортів нападали по дорозі недолітки з рядів гітлерівської молоді й жінки та мордували ослаблених і напів живих в'язнів.¹¹⁹⁾

В самих таборах настали перед розвалом важкі до описання хвилини тривоги й вижидання.*) Всі бачили неминучий розвал Німеччини й надіялись на визволення, але одночасно боялися, чи не зліквідує їх скоріше месна рука катів. Справді з пізніше уявлених документів стало відомим, що всі в'язні мали бути вистріляні. Тільки зростаючий хаос і прискорене темпо наступу альянтських військ врятувало життя останнім в'язням.¹²⁰) Іноді це врятування відбувалось серед таких дивних обставин, що видавалось, що це вища сила чудесно визволила в'язнів. Так н. пр. Дахав звільнило тринадцять американських вояків на власну руку, всупереч наказові, на день скоріше, як було командованням пляноване. Вони звільнили табір на чотири години перед постановленою ліквідацією всіх в'язнів. По звільненні і по устійненні цих фактів в'язні голосно заговорили про чудо.^{120а}) Звільнені священики відправляли Богослужби й співали псалом, як Бог скинув з престола могутніх і вивищив покірних.^{120б})

Змалювавши обширно це жахливе жниво смерти, хочемо звернути увагу на самому кінці на одну обставину, що цікавить зокрема нас українців. Як Німеччина зачала в 1941 році війну із Советським Союзом і захопила перших полонених, почала їх масово ліквідувати. Скільки жертв тоді загазовано, про те навіть не згадується. Багато нищено морозом, голодом і тифом, на що вже вказано. Але найобширніші згадки є про ліквідацію полонених стрілом у потилицю. Найбільше масові езекуції переведено в Сахсенгаузен (18.000)¹²¹) і Бухенвальд (7.000—9.500).^{121а}) В обидвох цих місцевостях пороблено спеціальні улаштування.^{121б}) В Дахав улаштовано окремі стрільниці, а живими шайбами були советські полонені офіцери.^{121в}) СС-манни задалегідь тишилися на це свято. Кров розстріляних затикала іноді канали.^{121г})

В загальнім числі советських полонених криється теж якесь невідоме, але велике число українців; деякі мемуаристи означають його на 70% всіх советських загинувших полонених.*) Воно тим більше трагічне, що не за свою справу і не під своїм іменем згинули. На стрільницях вожжих конц-таборів повторилася відома історія про Івана без роду, що гинув, а славу сусід добрий взяв.¹²²) Не менше вказують вони на наш святий обов'язок: старатись дійти до устійнення, яке число українців проковтнули конц-

табори 3-го Райху. Цей обов'язок підкреслює з одного боку значення **установ,** що поставили своїм завданням зберегти пам'ять жертв тієї тоталітарної війни, яка позначилась мільонами українських могил; але з другого боку цей обов'язок кличе до всіх **колишніх жителів конц-таборів писати спогади, вияснити обставини смерті і числа жертв наших братів.** Зокрема важливі обставини! Річ в тому, що вправді українці не виступали офіційно в таборових реєстрах під своїм національним іменем. Але добре пам'ятали про їхнє походження «добрі сусіди», зокрема москалі. Вони організували при допомозі своїх німецьких комуністичних колег спеціальну нагінку на «українських фашистів». Українці діставали найважчу працю, їх приміщувано в найгірших бльоках, їх найбільш обкрадено. Цікаві поміччєння про те читаємо в брошурі «Чому світ мовчить». Отже гинули часто наші полонені вправді не за нашу справу, але за **своє національне походження.** Це відношення «руського брата» в багатьох випадках відкривало очі со-ветських вояків на правдиве обличчя комуністичного інтернаціоналу, який в дійсності був тільки покриткою для московського імперіялізму. Шовінізм москаля й його нена-висть до українства в повній глибині показали в німець-ких концентраційних таборах. Але це окрема тема й не на місці її тут обширніше навітлювати.

Але масове винищування, масовий морд полонених вка-зує ще на низку проблем. В винищуванні був **певен систематично продуманий плян.** Це німці, це нордична «вища» раса зачала реалізувати свій хрестоносний похід на **винищення людей Сходу,** які загрожували німецькій експансії. Це винищування мало однак прибрати ще й інші форми. Так нпр. вже в часі війни мали бути сильно розбу-довані всі конц-табори в Німеччині. Вони мали служити як табори смерті для хворих і непрацездібних слов'ян і як табори праці для здорових. «Остарбайтер» мав у якнайко-ротшому часі **відбудувати Німеччину.** Але ні один із них не мав побачити своєї батьківщини. Хто не був би загинув із виснаження, того ждала смерть в крематоріях по успішно закінченій праці.¹²³⁾ А далека батьківщина робітників мала статися **колонією гордого загарбника,** — якому мріявся родючий чорнозем, на якому мав він поселити **своїх озбро-єних селян.**

До відбудови Німеччини мали бути вжиті теж і **три мільони советських полонених,** що вже находились на те-

рені Райху. Для повного їх використання треба було їх зрівняти з робучою худобою; тому між іншим плянувано їх **обезпліднення**. З-відти задум масової стерилізації й відповідні експерименти в Авшвіці, Равенсбрюку й інших таборах.¹²⁴⁾

Картину відношення німців до слов'янського світу можна б хіба ще доповнити наступним фактом: При відомих експериментах мали в'язням, засудженим на смерть, дарувати життя, якщо вони переживуть загрозові для життя досліди. Ця постанова **не відносилася однак до слов'ян**, — до «поляків» і «москалів».¹²⁵⁾ Найбільш злочинний німець був для німецької верхівки вартісніший, ніж найбільше моральний і для людства заслужений слов'янин.

Це відношення до Сходу є вельми характеристичне для **німецької психології**. Є в ньому та сама послідовна **брутальність**, яку бачимо в німецького лікаря, для якого пустим згуком були розважування про лікарську етику, а єдиним законом був наказ політичної влади. Тому німецький лікарський світ, від професорів університету чи президента німецького Червоного Хреста зачинаючи, не вагався запламити своє ім'я експериментами на живих людях.¹²⁶⁾ Цю саму безоглядність бачимо не лише у партійців, але навіть у **в'язнів** у конц-таборах, і то навіть **політичних**, з яких адміністрація вибирала собі прихвостнів, які ставалися катами для товаришів, гіршими від своїх майстрів і повелителів. Деякі **політ-в'язні не уступали** на становищі капів своїм досвідченим колегам, — **професійним злочинцям**. Свою жорстокість проявляли вони навіть до власних земляків, іноді до заслужених громадян, як от н. пр. до літнього вже відомого поета Віхерта.¹²⁷⁾ Також часто з-поміж **політичних** в'язнів вибірано капів до **жидівських відділів** і не один із них має на своїй совісті сотні жертв.¹²⁸⁾ Один з-поміж політ-в'язнів за обіцяну додаткову вечерю вбив впродовж кількох днів 20 жидів і з'їв цю вечерю з апетитом.^{128а)} Взагалі мотиви запродавання були нечувано обурюючі: В'язня можна було купити на капа за подвійну порцію чи за пару цигарок.^{128б)} **Самі німецькі мемуаристи** признають, що німецькі в'язні сповняли в віднесенні до своїх товаришів найганебнішу ролю.^{128в)} В однім випадку повнив капо за 10 РМ в разі потреби ролю ката при вішанню засуджених на смерть.^{128г)} Одна чешка пише, що якщо деколи траплялися серед капів людяні виїмки, то це **ніколи не були німці**.^{128г)}

Але як для ментальності німця, як для характеристики його безоглядності є знаменною функція капа, що переслідує свого товариша, то зокрема слід підкреслити його брутальність у віднесенні до чужинців.¹²⁹⁾ Тут у своїм відношенні зовсім не різнився в'язень від панівної касти. Капо-комуніст побив напр. поляка в'язня за те, що він протестував, як один німець назвав його польською свинею. Побив його за те, що та »польська худоба сміла зневажити товариша німця«. Як один з німців звернув увагу, що це була тільки реакція на висказ »польська свиня«, тоді товпа німецьких колег побила неfortunного оборонця й викинула з кімнати.¹³⁰⁾ »Вправді я є комуніст, — казав капо, але моя народня честь не дозволяє мені, щоб такий польський свинський пес зневажав товариша німця«. Одночасно товпа висказувала йому своє признание голосними окликами й гучними оплесками. Своєї погорди до Сходу не скривали навіть ті в'язні, яких особиста культура стояла далеко позаду культури нашого села чи нашого пролетаріату.¹³¹⁾ Різниця між німцями, а чужинцями була слідна у таборових кантинах, які були проваджені у власнім заряді в'язнів; в них продавано »тільки для німців« краший товар і в більшій кількості.^{131а)}

Окремо слід підкреслити деморалізуючу ролю капів — німецьких комуністів серед молоді, зразу польської, а згодом української і московської. Ці капи вишукували собі з-поміж цієї молоді безвільні знаряддя до заспокоєння своїх гомосексуальних збочень.^{131б)} Це знущання є тимбільше перфідне, що зближувались вони до молоді з Советського Союзу під претекстом, начебто вони вважають своїм обов'язком опіку над комуністичною молоддю.

Це доводить очевидців до такого ствердження: »Якщо б ще колинебудь хтось мав якийсь сумнів, чи німецький нарід є відповідальний за діяльність свого нацистівського режиму, то потвердження того може найти в найбільш поверховній навіть аналізі відносин в німецькім конц-таборі. Там лад давали німці, в'язні з різних верств і професій, а перш за все мали слово німецькі комуністи. З усіх суспільних верств виявився найгіршим ворогом наприклад поляка німецький комуніст. Пересічний СС-ман чи гестапівець були не раз більш оглядними. А комуніст ненавидів поляка з причин національних, як німецький шовініст, але ненавидів його теж з мотивів соціальних. Гнобив, бив, дошкулював не тільки польського інтелігента, до якого міг

мати сяке чи інше вифантазоване упередження, але робив це теж і у віднесенні до польського селянина, робітника чи ремісника». ¹³²⁾

Це ствердження, зроблене в віднесенні до поляків, дасться поширити й на всі інші народи Сходу, зокрема на українців. Ця німецька ментальність слідна ярко теж у відомій і багато разів навіть в цій розвідці цитованій праці Коґона, що мимо великої об'єктивности **не зумів здобутися на безсторонність у віднесенні до українців.** ¹³³⁾

Це нетолерантне ставлення німців слідне, м. ін. не тільки серед капів, але навіть серед **авторів праць** про конц-табори, які засуджують функцію капів, але самі підпадають під вплив оточення. Штантке нпр. вповні свідомий злочинів своїх земляків, він же ж свідок їхнього повсякчасного безправ'я в таборах; проте описуючи благородність одного лікаря-чеха в КЦ у Мавтгавзен, (в'язня, що з нараженням себе врятував життя сотням товаришів різних національностей) дає коментар: »своею посвятою міг би був він застидати декого з німців«. Чи не звучить тут почуття расової вищости? ¹³⁴⁾ Чи п. Штантке не видається навіть по досвіді з конц-таборами, що монополі на благородність мають німці?... Подібно теж у Ванделя, як описує він канібалізм у транспорті з Штутгофу до Дахав, то найбільш дивує й вражає його те, що німці їли німців, — так наче б то менше обурюючим було, що інші національності їли своїх земляків. ^{134а)} Або як нпр. менш обурюючим було б, якщо б німці їли чужинців. Гросс, протестантський священик(!), хвилюється, як з бюрової, отже легкої, праці звільнили німців, а на їх місце дали чужинців. ^{134б)} А мюнхенський професор медицини (!) обурювався, що можна бути так »неінтелігентним« і боронитися перед уколом малярії(!). Адже ж досвід мав причинитися до поступу науки. Цікаві ми, чи його обурення було б рівно святе, як би об'єктом експерименту був не польський священик, але якийсь різник з герренфольку ^{134в)} (зокрема, як би експериментатором був якийсь слов'янин!).

Ці приклади не є диктовані ніяким упередженням до німецького народу ані почуттям мести. Але минувшина завжди зобов'язує до одного: З минувшини треба **добути досвід і в майбутньому не робити помилок минулого.** Тому теж треба ясно усвідомлювати собі, яке є **дійсне обличчя народу,** з яким стрінулось наше покоління в боротьбі за визволення батьківщини.

Це специфічне відношення німців до слов'янського світу не сміє теж доводити до песимізму, до захитання віри з Захід, до переконання про «*Untergang des Abendlandes*». Але ясно усвідомити мусимо собі, що існує якась криза, яку людство мусить збірним зусиллям перебороти.

З'ясовані помічення мусять довести до переглянення деяких поглядів, до застанови, до ревізії. Це зокрема відноситься до способу навітлювання історії. Як довго підручники історії будуть захоплюватися вчинками Олександрів чи Цезарів, так довго не вб'ємо в поодиноких народів туги за новітніми Гітлерами. І якщо упадок німецького народу зумовить остаточну ревізію поглядів, то можна бодай з полегшою сказати, що кров мільонів таки не всякла в чужу землю надаремне. Ревізія поглядів може теж і німецьку націю довести до відродження, а відродження може статись вступним кроком до органічної перебудови національної психології.

Ніколи більше! — оце гасло нинішнього дня, але гасло буде здійснене лише тоді, як мільйони щиро переймуться ідеєю справжнього поступу; воно може бути здійснене, як жах конц-таборів викликатиме в мільйонів щире обурення, відразу й жадобу дати людству краще завтра.

В тому змислі ролю конц-таборів дасться порівняти з ролею атомової бомби. Знищення, яке вона приносить, мусить жакати людство маривом скочення в бездонне провалля. Це мариво мусить довести до застанови: Як спинити нищівну стихію, дримаючу в людині? Те питання, це мабуть найактуальніше питання модерної філософії найближчих десятиліть. Геть від бестії в людині! — повинно бути моттом тієї філософії, якщо не хочемо справді докочитися до фізичної загибелі й духового занепаду людства.

В цьому творенні нової філософії непослідно ролю мусить відіграти теж українська нація, як носій і герольд нових, універсальних ідей. А впевненість, що ми покликані до творення таких ідей, може дати нам постава наших в'язнів у німецьких конц-таборах. В ній є щось таке, що сповнує глибокою вірою в животні сили нашого народу, в його велике післанництво й призначення.

Відпорність східно-слов'янських народів на жах конц-таборів підкреслюють однозгідно й ясно мемуаристи.¹³⁵) Цю відпорність підтверджують і точні обсервації українців-в'язнів, підтвердила б теж і статистика. Там де кошмарна

дійсність доводила людину до божевілля¹³⁶) й казала їй тужити за смертю чи таки наложити на себе руку, дивна внутрішня сила казала **українцеві перемогти в собі слабкість і зневіру**. Самогубства належали в нас до виїмків. Не місце тут застановляти над джерелом тої відпорности. Але мабуть не помилилось, як скажемо, що для наших кацетників світлом у темряві була віра в Бога й неполяняла візія степів України. Свідомість того, що наших рук, серцець, а то й життя й крові буде треба, не давала впасти в чорній хвилині розпачі й жаху, — навіть в останній хвилині перед смертю. І коли ми вгорі ствердили, що нашим завданням є устійнити число жертв наших безіменних Іванів без роду, то оскільки ж більше зусиль треба доложити, щоб зібрати повні списки тих, які свідомо, під своїм національним іменням, за нашу національну справу **голови свої України зложили**; — які вмирили, щоб у майбутньому не було Івана без роду й без долі. А віра в життя й перемогу й охота жити й перемагати усіх тих, яким синодики й пошану ми винні, вестиме неодного із сучасних і майбутніх на чини, які принесуть успіхи. І підготові майбутніх успіхів присвячені ці слова, які мають змалювати всю глибину жаху німецького концентраційного табору, але одночасно мають ствердити, що від цього жаху була сильнішою воля українського борця за наші права **»в народів вольних колі«** і його віра в **»день воскресний нашого повстання«**.

П Р И М І Т К И

Бібліографічний показник використаної й цитованої літератури.

(У тексті й відкликах прізвища цитованих авторів подавані в українській транскрипції; цитована книжка зазначена лише прізвищем її автора; число побіч прізвища це сторінка тексту, з якої взятий цитат.)

(Anonym): Album (conc. camp Dachau): (Місця й року вид. та видавця не подано — мабуть Мюнхен 1946.) Стор. нумеровані (80), таблиць зі знімками 41.

(Anonym): Apel. (Z przedmową Andrzeja Pomiana). W-wo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hannoverze, 1946., str. 29.

Бажанський Михайло: Мозаїка кадрів в'язничих. Накладом Товариства Українських Політичних В'язнів. Ашафенбург, 1946. Стор. 160.

Beckert W. A.: Die Wahrheit über das Konzentrationslager Buchenwald. (Verlag nicht angegeben). 1946. Ss. 8+8 Illustr.

Данський, О.: Хочу жити. Образки з німецьких концентраційних таборів. Українська Видавнича Спілка в Мюнхені. 1946. Ст. 163.

(Geier Paul & Breitenfellner Karl): Meine Erlebnisse im Konzentrationslager Mauthausen. Verlag: Paul Geier, Feldkirch/Vorarlberg, (Ohne Jahrgabe) Ss. 29.

Goetel Ferdynand: Ludzkość. W-wo polskiego ośrodka kulturalno-artystycznego. Hannover 1946., str. 16.

Grabiński M.: Dyplomacja w Dachau. W-wo „Słowa Polskiego“. Dachau-Freimann-Monachium-Dillingen. 1946. str. 227.

Gross, K. A.: Zweitausend Tage Dachau. (Erlebnisse eines Christenmenschen unter Herrenmenschen und Herdenmenschen). Berichte und Tagebücher des Häftlings Nr. 16921. Neubau-Verlag. (?1946?) Ss. 344.

(Sammelwerk): Inferno. Konzentrationslager Dachau geschildert von Dachauer Häftlingen. (Mit 3 Zeichnungen, nach Erlebnissen reproduziert). Antifaschistischer Volksverlag. Graz 1945. Ss. 47.

Kogon, Dr., Eugen: Der SS-Staat. (Das System der deutschen Konzentrationslager). Verlag: Karl Alber, München, 1946., Ss. XXIII + 339 + 4 Tafeln.

Leibbrand Robert: Buchenwald. (Ein Tatsachenbericht zur Geschichte der deutschen Widerstandsbewegung). Europa-Verlag. Stuttgart. (Ohne Jahrgang). Ss. 64.

Maršálková Ilsa: Za mřizemi a dráty. (Pravdive kapitoly Terezín, Osvětim, Ravensbrück). Tiskem a nakladem knihtiskárny Ant. Bureš, Praha X.) 1945. Str. 23.

Мартинець, В.: Brätz. Німецький концентраційний табір. Спогади в'язня. Накладом «КЕП» Штутгарт. 1946. Стор. 120.

Matoušek, Dr., Mil.: Buchenwald. Nakladatelství Život a práce s. sr. o. v Praze. 1945. Str. 96.

Mitscherlich, Dr., Alexander, Priv.-Dozent, und Mielke Fred: Das Diktat der Menschenverachtung (Der Nürnberger Ärzte-Prozeß und seine Quellen). Eine Dokumentation vom Prozeß gegen 23 SS-Ärzte und deutsche Wissenschaftler. Verlag Lambert Schneider. Heidelberg. März 1947. Ss. 175.

Morcinek Gustaw: Listy spod morwy. (Sachsenhausen-Dachau). Wydanie II. Biblioteka Orla Białego. Rzym 1946. Str. 124.

Осинка Паладій: Альбом політ'в'язня. Без накладні. 1946. Стор. 8 і 15 таблиць (ілюстрації).

(Анонімно): Ravensbrück. (Найбільший жіночий концентраційний табір в Німеччині. Без дати (1946), без накладні, без місця появи (Мюнхен). 10 барвних табл.

Stantke, Edmund Richard: Mordhausen. (Bericht eines Augenzeugen über Mauthausen das berühmte Konzentrationslager). Neubau-Verlag Adolf Groß. München. (Ohne Jahrgang.) Ss. 51.

Trzeciak Antoni: 3 i pół lata w Niemczech hitlerowskich. Nakł. autora. Monachium 1946. Str. 102.

Wandel Fritz. (Stadttrat in Reutlingen). Ein Weg durch die Hölle. Dachau, wie es wirklich war. (Erlebnis-Bericht). (Ohne nähere Angaben). Ss. 48.

Weiss-Rüthel, Arnold: Nacht und Nebel. (Aufzeichnungen aus fünf Jahre Schutzhaft). Verlag Herbert Kluger, München. 1946. Ss. 157.

Wiechert, Ernst: Der Totenwald. (Ein Bericht). Verlag Desch. München. (? 1945 ?) Ss. 196.

В.К.-А.Т.: Чому світ мовчить? (Українці в концентраційних таборах Німеччини 1940-1945). Друге доповнене й перероблене видання. Київ—Париж. 1945-1946. Цикльостиль. Без накладні.

Критичні статті автора про книжки про конц. табори.

1) Де профундіс («З глибин» — стаття про книжку О. Данського) — «Українська Трибуна» з дня 19. I. 1947. ч. 3 (27).

2) Світло в темряві (стаття про книжку О. Данського) — «Християнський Шлях» з дня 4. V. 1947. ч. 18 (66).

3) На маргінесі одної спроби наукової синтези (Про книжку д-ра Когона) — «Час» з дня 4. V. 1947. ч. 18 (83).

4) За добре ім'я українського народу. (Про книжку д-ра Когона) «Час» з дня 18. V. 1947. ч. 20 (85).

5) Експерименти німецьких лікарів у концентраційних таборах. (Про книжку Мічерліха й Мільке) — «Час» з дня 14., 21. і 28. IX. 1947. ч. 37 (102), 38 (103) і 39 (104).

ДОПОВНЕННЯ Й ВІДКЛИКИ.

1) Когон, 23; Вайс-Рютель, 32; Морцінек, 29; теж Новоруский в своїх записках зі шлюссельбурзької кріпости. «Данте зі своїм 'Пеклом' мусить сховатись перед цим образом» — пише Данський у своїх автобіографічних нарисах, ст. 148; зовсім подібно говорить у сонеті (!) один неписьменний (!) італійський швець, якого вірш цитує Л'юмброзо („Der Verbrecher in anthropologischer, ärztlicher und juristischer Beziehung“, Bd. I. Ss. 419). Сонет зачинається (подано в німецькій перекладі). „Nichts sind, o Dantel deine Höllengräfte“. Також: В. К. 15.

2) «Інферно» — наголовок короткої, ядерно й добре писаної праці австрійських антифашистів про переживання в гітлерівському концентраційнім таборі Дахав. Подібно мійський радний з Ройтлінген,

комуніст Вагдель пише над наголовком своєї брошури-спомину: „Ein Weg durch die Hölle“. „Inferno der Gemeinheit“, — називає Беккерт, ст. 1, працю в камінюломах у Бухенвальд; теж Гаер, 5.

³⁾ Вірш «Соняшні клярнети» з одноіменної збірки.

⁴⁾ Висказ інспектора польської поліції, Болеслава Грешнера, першого команданта Берези Картузької, відомого концентраційного табору.

⁵⁾ Пор.: Мічерліх, ст. 12. Цей процес переміни людини зі суб'єкту в об'єкт називає автор «альхемією сучасності».

⁶⁾ Як дуже ця метафора відповідає ситуації, про те свідчити може подія, описана в Данського (ст. 32). «СС-мани поставили в'язнів (двох) плечима до себе, обвинували їх колючим дротом і кинули на землю. Потім вони копали їх, подаючи собі ногами, як футбольний м'яч, і сміялися.»

⁷⁾ „Willenslose Werkzeuge“ називає Гросс в'язнів (ст. 78) і додає про них, що їх «якось невидима рука сюди й туди попихала по своїм уподобанні.»

⁸⁾ «Хочу жити» — зветься книжка Данського; порівн. Мартинець, 96.

⁹⁾ Шевченко: «Минають дні». ^{a)} Там же.

¹⁰⁾ Юрій Клен: Прокляті роки.

¹¹⁾ Fuchs; „Wir Zuchthäusler“ ст. 67. Спомини з часів т. зв. ваймарської республіки.

¹²⁾ Окремою темою може бути відповідь на питання, наскільки відчуття цього прообразу чистилища може вплинути на релігійний ренесанс людини чи на скріплення віри чи пак наскільки може бути сприйняте в'язнем, як рід окремої божої ласки, яка має людину звільнити по смерті від чистилища, бо людина навернулася під впливом цього прообразу.

^{*}) Мартинець, 38.

¹³⁾ «Прийди! Важкою є моя мандрівка і я втомився. Дні повільні, як воли в ярмі, забрали мою радість і моє серце зосталося в далекій країні» — молиться самогубник перед смертю в Данського (ст. 16). „Die Kugel war eine Gnade“ — пише німецький поет Віхерт (ст. 114). Багатьох мемуаристів описує чи згадує самогубну смерть. Морцінек, 24; Гаер, 8; В., К. 19; Лайбранд, 13.

¹⁴⁾ Дебіх, — син засудженого на 20-тилітню тюрму грабіжника. Згадка про нього й уривки зі споминів у виданій 1884 р. книжці в'язничного капеляна Шпенглера п. н.: «Aus Kerkermauern» ^{14a)} ст. 242. Подібно: Мартинець, 57.

^{**}) Мартинець, 26.

¹⁵⁾ Гімлер заявив прилюдно (десь в 1936 р.), що він тисячі політв'язнів триматиме за кільчастим дротом до їхньої смерті (Коґон, ст. 226).

¹⁶⁾ В'язням обіщовано, що до КЦ ідуть вони на 3 до 6 місяців. В дійсності на 8 мільйонів в'язнів звільнено за 12 літ гітлерівського режиму ледви яких 200 тисяч в'язнів (Коґон, ст. 226). Біля 300 тисяч звільнили з КЦ альянтські війська. Отже тільки приблизно два і пів відсотків в'язнів звільнено з КЦ на основі рішення гестапо. Про обітницю звільнення гл. Гаер, 5.

¹⁷⁾ В цій хвилині не думаємо аналізувати всіх гарних теорій про т. зв. виховне значення в'язниці, а ствердження опираємо тільки на сучасній в'язничній практиці, якою вона в живій дійсності є. Твер-

дження, мовляв тюрма служить «ідеї поправи» людини с виявом людської забриханости або нереальною мрією фантастів. А втім поняття «поправи» с релятивне й у відношенні до політичних в'язнів не має ніякого примінення.

¹⁸⁾ „Die absolute Rechtslosigkeit, die unser Leben entwertete“, — каже Вайс-Рютель (ст. 112).

^{18а)} Вандель, описуючи на ст. 17 кару «жізла» (25 ударів), каже: „Ob er etwas getan hatte oder nicht, war unwesentlich. Die Hauptsache war, daß die betrunkenen SS-Männer ihr Vergnügen hatten“. Гл. теж Когон, ст. 71. Биття без причини описує Мартинець, 115.

^{18б)} Німецький поет Віхерт каже (ст. 43): „Es war eine Eigenschaft vergangener schwächerer Zeit, daß die Gefangenen wußten, was mit ihnen wurde. Nun brauchten sie es nicht mehr zu wissen. Ungewißheit ist ein Machtmittel bestimmter Staatsformen“.

^{18в)} »Моїм завданням не с стояти на сторожі права, а лиш нищити й безпощадно переслідувати« — сказав Герінг 4. березня 1933 р.

¹⁹⁾ ст. 97-103. ^{19а)} ст. 101.

²⁰⁾ Когон, 12, 124. Як в Бухенвальд згинуло «тільки» 51 тисяч, в Дахав і Мавтгаузен по ок. 200 тисяч, то в Авшвіц згинуло ок. 4 мільонів, а в Майданку біля Люблина півтора мільона. Гл. Ляйббранд, 4. ^{20а)} В. К., 14.

²¹⁾ На основі обчислень Когона лише ок. 500 тисяч в'язнів залишило КЦ живими, тобто 6,25% (ст. 124).

²²⁾ Когон, там же.

²³⁾ Від початку німецько-советської війни до капітуляції Німеччини й до звільнення в'язнів аліантськими військами.

²⁴⁾ Вандель, 3; Когон, 32.

^{*)} Вайс-Рютель, 49.

²⁵⁾ Ляйббранд, 13; Беккерт, 2; Данський, 22, 39; Когон, 43. Про крадіж речей помордованих жидів — Вайс-Рютель, 93.

²⁶⁾ Маршалькова, 10; Данський, 48, 140; Когон, 35; Гаер, 11, 22.

²⁷⁾ Маршалькова, 20; Когон, 93, 95; Гросс, 340; Мартинець, 79.

²⁸⁾ Штантке, 26; Когон, 92.

²⁹⁾ Маршалькова, 12; Ляйббранд, 13; Данський, 134; Когон, 161. Штантке говорить (ст. 27) про випадки, де за склянку води плачено 100 РМ. Грабінські пише на ст. 202, що жиди платили за склянку води 10 доларів, а за буханку хліба пригорщу золотих зубів тощо.

^{29а)} Данський, 134. ^{29б)} Данський, 51.

³⁰⁾ Когон, 66.

³¹⁾ Вайс-Рютель, 86; Когон, 107, 169; Данський, 71; Гаер, 13, 22.

^{31а)} Когон, 132. ^{31б)} Штантке, 33. ^{31в)} В. К., 15.

³²⁾ Вайс-Рютель, 112; Ляйббранд, 17; Когон 192; Інферно, 13; В. К., 16. ^{32а)} Когон, 67. ^{32б)} Гаер, 23; В. К., 19.

³³⁾ Матовшек, 59—60.

³⁴⁾ Вайс-Рютель, 107-108.

³⁵⁾ Когон, 238.

³⁶⁾ Інферно, 23.

³⁷⁾ Когон, 238-239.

³⁸⁾ Вайс-Рютель про Сахсенгаузен, 55.

³⁹⁾ Когон, 319.

⁴⁰⁾ Вайс-Рютель, 82; подібно пише про КЦ як божевільню Морцінек, 43. Про КЦ як про „Narrenhaus“ говорить Гросс, 55.

⁴¹⁾ Інферно, 11. ^{41а)} Когон, 158.

⁴¹⁾ Зі звітлення про хід бухенвальдського процесу. — Зюддойче Цайтунг, Мюнхен, з дня 3. V. 1947., ч. 40, ст. 2.

⁴³⁾ Вандель, 25; подібно Мартинець, 34.

⁴⁴⁾ Маршалькова, 23.

⁴⁵⁾ Морцінек, 120-121.

⁴⁶⁾ Коґон, 158.

⁴⁷⁾ Морцінек, 18.

⁴⁸⁾ Вайс-Рютель, 91-92; Морцінек, 121; Ляйббранд, 27; Беккерт, 6; Матовшек, 29; Коґон, 128—129; цитоване в нотці ⁴²⁾ число Зюддойче Цайтунг.

^{48а)} Зюддойче Цайтунг з дня 10. V. 1947, ч. 42.

⁴⁹⁾ Вандель, 26.

⁵⁰⁾ Коґон, 51.

⁵¹⁾ Матовшек, 30; теж Коґон, 158.

⁵²⁾ Штантке, 23.

⁵³⁾ Вайс-Рютель, 38; Гросс, 36; Коґон, 23. ^{53а)} „Es gibt einen Weg zur Freiheit. Seine Meilensteine heißen: Gehorsam, Fleiß, Sauberkeit, Nüchternheit, Ehrlichkeit, Wahrheitsliebe, Opfersinn und Liebe zum Vaterland“. тл. Гросс, 36; Данський, 14; Грабінські, 103; Коґон, 71.

⁵⁴⁾ Вайс-Рютель, 31. ^{54а)} Коґон, 300. ^{54б)} Вайс-Рютель, 31.

⁵⁵⁾ Данський, 48; Коґон, 83.

⁵⁶⁾ Морцінек, 74. ^{56а)} Грабінські, 161.

⁵⁷⁾ ст. 87. Не треба забувати, що те недоживлювання було в часі виснажливої праці, що підкреслює Грабінські, ст. 137, який втратив за три місяці 25 кг ваги. Подібно пише Гаєр, 12; В. К., 12. ^{57а)} Коґон, 191. ^{57б)} Коґон, 221.

⁵⁸⁾ Данський, 85, 153; Коґон, 89; Морцінек, 77; Грабінські, 169; Вандель, 32; Гаєр, 17; В. К., 16. ^{58а)} Данський, 83. ^{58б)} Коґон, 191. ^{58в)} Грабінські, 161; Гросс, 274. ^{58г)} Грабінські, 161. ^{58г)} В. К., 35.

⁵⁹⁾ Ляйббранд, 36—37; Коґон, 21, 25. ^{59а)} Маршалькова, 12.

⁶⁰⁾ Коґон, 220; Інферно, 33.

⁶¹⁾ Коґон 145; подібно в польській анонімній новелі «Апель», стор. 8; Інферно, 5; Гаєр, 9. ^{61а)} Штантке, 32; Маршалькова, 15; Данський, 23, 55; Грабінські, 161; Коґон, 116; В. К., 31. ^{61б)} Коґон, 220; Маршалькова, 15; Грабінські, 214-215; В. К., 31.

⁶²⁾ Інферно, 33-34.

⁶³⁾ Данський, 55; Коґон, 108; Гаєр, 9, 11.

⁶⁴⁾ Данський, 58. — Інферно (стор. 36-37) говорить про вилицення морозом кількох сотень польських священників у Дахав. Плястичний опис робить потрясаюче враження. Подібно теж винищено морозом, побоями і голодом 2 000 польських партизан і 2 000 жидів з Відня (Ляйббранд, 16; теж і Беккерт, 2; Матовшек, 68; Коґон, 182-184).

⁶⁵⁾ пор. Коґон, розд. VIII. „Die Arbeit im Konzentrationslager“.

⁶⁶⁾ Матовшек, 35. Про „sinnvolle“ і „sinnlose“ Arbeit говорить теж Коґон, 58. Ця друга праця мала як ціль тільки виснажувати й драгувати. Так, напр., жиди мали одного дня мур будувати, щоб його на другий день розбирати.

⁶⁷⁾ Віхерт, 107-112, 122; Апель, 7; Ляйббранд, 7; Грабінські, 137; Матовшек, 36; Коґон, 25, 64; В. К., 7, 11. ^{67а)} Віхерт, 107 і наст.; Апель, 7. ^{67б)} Апель, 7; Ляйббранд, 28; Беккерт, 1. ^{67в)} Апель, 7; Ляйббранд, 28. ^{67г)} Матовшек, 36; Інферно, 20; Коґон, 64. ^{67г)} Данський, 30; В. К., 16, 47; Гаєр, 7. ^{67д)} Віхерт, 107 і наст.; Ляйббранд, 7;

Беккерт, 1. ^{67е)} Когон, 161-162. ^{67е)} Данський, 141-142; Когон, 98.
^{67ж)} Віхерт, 107. ^{67з)} Ляйббранд, 28. ^{67и)} Апель, 7. ^{67й)} Інферно,
23.

⁶⁸⁾ Грабінські, 137; подібно: В. К., 12. (Три тони металу на день.)

⁶⁹⁾ Вандель, 12.

⁷⁰⁾ Грабінські, 134.

⁷¹⁾ Матовшек, 35.

⁷²⁾ Ляйббранд, 17; Беккерт, 1; Віхерт, 107 і наст.; Когон, 65. ^{72а)}

Штантке, 12; Гросс, 87; Гаер, 18.

⁷³⁾ Вайс-Рютель, 63.

⁷⁴⁾ Ляйббранд, 40; Штантке, 32; Інферно, 24; Когон, 220. ^{74а)} Ляйб-
бранд, 52.

⁷⁵⁾ Інферно, 20. ^{75а)} Данський, 25.

⁷⁶⁾ Вайс-Рютель, 95. ^{76а)} Той же, 121.

⁷⁷⁾ Данський, 23.

⁷⁸⁾ Данський, 141.

⁷⁹⁾ Когон, 63.

⁸⁰⁾ Когон, 63.

⁸¹⁾ Когон, 65.

⁸²⁾ Інферно, 5; Гаер, 6.

⁸³⁾ Штантке, 10; Мартинець, 27, 105.

⁸⁴⁾ Вайс-Рютель, 40; Вандель, 4-6; Віхерт, 92; Данський, 19-20;
Когон, 40-42.

⁸⁵⁾ Морцінець, 29.

⁸⁶⁾ Вандель, 7.

⁸⁷⁾ Ляйббранд, 13.

⁸⁸⁾ Когон, 162-163; Ляйббранд, 13; Беккерт, 2.

⁸⁹⁾ Віхерт, 161. ^{89а)} Апель, 20; Когон, 73. ^{89б)} Тршецяк, 76;
В. К., 10. ^{89в)} Гаер, 7. ^{89г)} Данський, 29. ^{89д)} Когон, 72. ^{89е)} Дан-
ський, 52; Когон, 105. ^{89ж)} Данський, 28. ^{89з)} Мартинець, 100.

⁹⁰⁾ Вайс-Рютель, 53; Маршалькова, 16; Інферно, 16; Гросс, 118
^{90а)} Матовшек, 41. ^{90б)} Віхерт, 158. ^{90в)} Інферно, 16.

⁹¹⁾ Маршалькова, 17.

⁹²⁾ Вайс-Рютель, 53; Ляйббранд, 7; Матовшек, 39; Віхерт, 99 (по-
дає опис приряду, на яким били в'язнів. Модель «кізла» находимо на
ілюстрації у Беккерта); Когон, 74. ^{92а)} Штантке, 11. ^{92б)} Інферно,
19; Морцінець, 17; Грабінські, 117. ^{92в)} Вайс-Рютель, 54. ^{92г)} Інфер-
но, 19.

⁹³⁾ Вайс-Рютель, 54; Матовшек, 40; Когон, 77; Вандель, 38. ^{93а)}
Штантке, 18. ^{93б)} Інферно, 18. ^{93в)} Морцінець, 17. ^{93г)} Грабінські,
115. ^{93д)} Інферно, 18. ^{93е)} Вандель, 38. ^{93ж)} Морцінець, 17.

⁹⁴⁾ Матовшек, 42; Апель, 7. ^{94а)} Тршецяк, 79. ^{94б)} Грабінські,
118, 293. ^{94в)} Когон, 153.

⁹⁵⁾ Матовшек, 41; Грабінські, 118; Гаер, 18. ^{95а)} Вандель, 12.
^{95б)} Гросс, 46. ^{95в)} Когон, 150.

⁹⁶⁾ Маршалькова, 19.

⁹⁷⁾ Вандель, 20.

⁹⁸⁾ Інферно, 19.

⁹⁹⁾ Інферно, 38.

¹⁰⁰⁾ До речі, мабуть, місце знуцань у Регенсбургу це єдине, що
заховалося від наслідків війни в первісному вигляді.

¹⁰¹⁾ Вайс-Рютель, 54. Про кару за «будову ліжка диви: Штантке,
11; Гросс, 44; Когон, 72. ^{101а)} Ляйббранд, 7; Когон, 71; Грабінські,

115. ^{101б)} Вандель, 9. ^{101в)} Грабінські, 117. ^{101г)} Гросс, 42.
^{101г)} Когон, 71. ^{101д)} Інферно, 18; Грабінські, 116. ^{101е)} Апель, 7.
^{101с)} Вандель, 11. ^{101ж)} той же, 37. ^{101з)} Когон, 71. ^{101и)} Грабінські, 116.
¹⁰²⁾ Вайс-Рютель, 109. ^{102а)} Вайс-Рютель, 55.
¹⁰³⁾ Когон, 185.
¹⁰⁴⁾ Апель, 8. ^{104а)} Вайс-Рютель, 68. ^{104б)} Когон, 79.
¹⁰⁵⁾ Найвірніший (— вірніше: найжахливіший!) опис такого апелю дає один польський автор, що видав анонімно новелю «Апель». Гл. теж: Матовшек, 43; Віхерт, 172; Когон, 78.
¹⁰⁶⁾ Вайс-Рютель, 67. ^{106а)} Вандель, 27.
¹⁰⁷⁾ Данський, 42 і 43, як теж стор. 45-46. Подібну відомість про вибирання на смерть 10-ти в'язнів за одного незловленого утікача подає Морцінек, 110.
¹⁰⁸⁾ Вайс-Рютель, 149; Ляйббранд, 28; Когон, 137.
^{108а)} Ляйббранд, 28; Беккерт, 3; Штантке, 30; Мічерліх, 93 і наст.
^{108б)} Когон, 137, 250; Інферно, 32.
^{108в)} Мічерліх, 61-68; Ляйббранд, 28; Беккерт, 3; Когон, 135.
^{108г)} Інферно, 31; Вандель, 33; Гросс, 238; Когон, 135; Грабінські, 125.
^{108г)} Інферно, 31; Вандель, 33; Мічерліх, 84 і наступні.
^{108д)} Когон, 137; Мічерліх, 69 і наступні.
^{108е)} Данський, 89-90; Гаєр, 10.
^{108е)} Когон, 211; Мічерліх, 149 і наст.; Гаєр, 13.
^{108ж)} Маршалькова, 20; Мічерліх, 73 і наст.
^{108з)} Беккерт, 3.
^{108и)} Мічерліх, 37-51; Інферно, 32; Когон, 142; Вандель, 35-36; Грабінські, 125.
^{108й)} Інферно, 31 (експерименти для потреб легунства); Когон, 141; Вандель, 36; найдокладніше: Мічерліх, 19-36.
^{108і)} Когон, 143.
^{108і)} Інферно, 32.
^{108к)} Мічерліх, 52-60.
^{108л)} Ляйббранд, 28.
¹⁰⁹⁾ На цю тему написав автор брошури окрему статтю п. н.: «Експерименти німецьких лікарів у концентраційних таборах».
¹¹⁰⁾ Мічерліх, 99 і наступні.
¹¹¹⁾ Ляйббранд, 42, 63; Беккерт, 3; Інферно, 39; Маршалькова, 13, 22; Грабінські, 167; Гросс, 97; Когон, 207-209; Вандель, 30; Данський, 62-64; Гаєр, 10, 23.
¹¹²⁾ Ляйббранд, 29; Беккерт, 3; Штантке, 15; Данський, 54; Когон, 108; Гаєр, 12; В. К., 16.
¹¹³⁾ Данський, 71 і наст. Подібно Когон в особнім розділі про газування, ст. 202 і наст.; В. К., 15. ^{113а)} Когон, 133. ^{113б)} Штантке, 29, Маршалькова, 7; Гаєр 17; про жидів — Вайс-Рютель, 106; Когон, 167-168. Штантке дає докладний і реалістичний опис газової комори та вбивання газом; замість газової комори служило теж спеціально улаштоване авто, що було родом малої газової комори. (Штантке, 31).
¹¹⁴⁾ Ляйббранд, 44; Когон, 132, 214; Данський, 72. ^{114а)} Данський, 65-66.
¹¹⁵⁾ Когон, 209-210.
¹¹⁶⁾ Маршалькова, 14.
¹¹⁷⁾ Про транспорт зі Штуттгофу: Грабінські, 169; Морцінек, 77; Вандель, 32; про транспорт із Франції: Грабінські, 170; Гросс, 272-274.

Інферно, 41. Про транспорт із Варшави до Сахсенгавзен: Грабінські, 167; Гросс, 65—68. Про транспорт російських полонених: Інферно, 41; В. К., 47. Загально про транспорт: Когон, 40.

¹¹⁸) Данський, 122 і наст.; Когон, 277; Матовшек, 83. ^{118а}) Ляйббранд, 52. ^{118б}) Грабінські, 175. ^{118в}) Когон, 286; Морцінек, 111. ^{118г}) 10 тисяч зі 40 тисяч — Гаер, 16.

40 тисяч — гл. Гаер, 16.

¹¹⁹) Когон, 280.

*) В. К., 21—22.

¹²⁰) Грабінські, 219; Гаер, 17. ^{120а}) Морцінек, 111. ^{120б}) Морцінек, 119.

¹²¹) Вайс-Рютель, 102. ^{121а}) Ляйббранд, 63; Беккерт, 4—5; Когон, 186.

^{121б}) Докладний опис: Ляйббранд, 20; Когон, 133. ^{121в}) Інферно, 35.

^{121г}) Гаер, 14.

*) В. К., 21.

¹²²) Відомий вірш Степана Чарнецького »Іване без роду, Іване без долі«. Порівн. міркування В. К., 36.

¹²³) Вайс-Рютель, 127.

¹²⁴) Мічерліх, 149 і наст.

¹²⁵) Мічерліх, 30. (Українців очевидно зачислювано до москалів або поляків).

¹²⁶) Голосний лікарський процес в Нюрнбергу, що зачався в грудні 1946. р. і закінчився щойно в серпні 1947. У ньому було обвинувачених, м. ін., 7(!) професорів університету (порівняй книжечку Мічерліха).

¹²⁷) Віхерт, 123. Грабінські, 131.

¹²⁸) Вандель, 39. ^{128а}) Інферно, 14. ^{128б}) Вайс-Рютель, 85; В. К., 19. ^{128в}) Штантке, 33. ^{128г}) Віхерт, 165. ^{128д}) Маршалькова, 12.

¹²⁹) Грабінські, 131.

¹³⁰) Морцінек, 48.

¹³¹) Грабінські, 77. ^{131а}) той же, 106. ^{131б}) Морцінек, 50, 92; Грабінські, 152; Когон, 213.

¹³²) Грабінські, 121.

¹³³) Порівняй мої статті про книжку Когона, названі в списку статей під ч. 3 і 4.

¹³⁴) Штантке, 15. ^{134а}) Вандель, 33. ^{134б}) Гросс, 186. ^{134в}) Грабінські, 125.

¹³⁵) Маршалькова, 16; Морцінек, 56; В. К., 21.

¹³⁶) За одну ніч збожеволіло з-поміж одного жидівського транспорту 68 осіб. (На 9815 всіх привезених, тобто 0,7 відсотка!) — Когон, 163; вістку потверджує Ляйббранд, 13; Беккерт, 2.

ЕКСПЕРИМЕНТИ В НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРАХ

З нагоди закінчення процесу лікарів в Нюрнбергу й появи збірки документів з процесу

Зпоміж низки процесів за воєнні злочини мусів на себе звернути увагу цілого культурного світу **нюрнберзький процес 23 німецьких лікарів і вчених**. Від грудня 1946 р., впродовж більше ніж сьоми місяців вставали перед учасниками цього процесу понурі картини упадку людського духа. — Відтворювана свідками дійсність перевищувала нерідко межі найбуйнішої уяви. Проте з обширного матеріялу тільки скупі вістки діставалися до прилюдного відома широких шарів. Причина без сумніву в малім об'ємі і рідкій появі преси; якби не те, напевно тривожили б репортажі в судовій залі ту частину суспільства, яка зберегла ще в собі голос совісти.

Думаємо, що не від речі буде з'ясувати українському громадянству з нагоди закінчення процесу, що властиво було предметом розважання суду. Про те можна було дізнатись в загальних рисах, слідкуючи докладно за мемуарами й працями з часів німецьких конц-таборів чи про німецькі конц-табори. Але систематично говорить про те збірка документів, упорядкована й видана приватним доктором А. Мічерліхом і його співробітником Ф. Мільке п. н. Диктат зневаження людини⁽¹⁾

На зміст книжки складаються тільки вповні провірені й докладно просліджені факти. Тому в книжці радше деякі недоговорення, ніж пропагандивні переяскування. Мимо документального сухого характеру, книжка читається як понура повість. Але щоб дочитати її до кінця, треба мати доволі сильні нерви. Ціла книжка — це опис мук вбиваної людини, вбиваної поволі й систематично, вбиваної як предмет досліду, як експериментальний крілик, вбиваної безжально другою людиною.

Справді не знати, чи дивуватись іноді рафінованості деяких експериментів, чи забріханості націонал-соціалізму, який в рік по приході до влади заборонив вівісекцію над звірятами, але дозволив вівісекцію над тисячами людей.⁽²⁾

Це кидас яскраве світло на ментальність тих людей, які вважали себе покликаними до перебудови Європи на нових основах, а для цілого простору на схід від своїх границь мали тільки зневажливу погорду. Це ставлення до людини Сходу було слідне навіть в часі експерименту. М. ін. передбачувалось, що засудженому на смерть в'язневі буде дароване життя, якщо він вийде живий з дослідів. Життя мало бути дароване навіть злочинцеві; але це право не прислугувало совєтському ні польському громадянинуві. В ментальності новітніх реформаторів світу був найгірший німецький злочинець кращій від найвартіснішого члена націй на схід від Варти й Висли.³⁾ А втім це лише в теорії до експериментів бралось засуджених на смерть; іноді вистачав вже присуд на 10 літ в'язниці, іноді взагалі експериментатор не журився, кого бере собі на жертву.

Цікаво теж, що спочатку старались лікарі заохотити в'язнів, щоб добровільно голосилися до експериментів. За те обіщували звільнення в разі щасливого закінчення експерименту. Тих обіцянок зправила не додержували. В книжці Мічерліха говоритьсь лише про один випадок звільнення, а саме з цієї нагоди, що експеримент демонстровано самому Гімлерові. Звільненого зразу приділено до війська. Не диво, що з в'язнів ніхто не зголошувався, але тим ніхто не журився: експериментального матеріалу ніколи не бракувало.

В документах зокрема потрясаюче враження роблять ті місця, з яких видно, що в деяких випадках експерименти з людьми мали статись основою **наукової чи партійної кар'єри** поодиноких лікарів. Одному з найбезогляніших **експериментаторів**, д-рові Рашерові, здобуті в дослідях матеріали мали послужити до написання габілітаційної праці. Іноді між вченими повставала зависть, що це іншому доручено експериментувати; не бракувало інтриг, — щоб повалити немилих конкурентів, при чому не послідно роллю грала амбіція жінки, що дбала про кар'єру чоловіка. **Смерть і життя** ішли поруч себе, при чому для кращого власного **життя** не вагались безоглядні одиниці сіяти **смерть кругом**.

Але що зокрема застрашує, то високий відсоток поважних учених і високо поставлених осіб, що були заангажовані в експериментах. На 23 обвинувачених в Нюрнбергу було 7 університетських професорів, 6 мало рангу генерала; між обвинуваченими був теж президент німецького черво-

ного хреста.⁴⁾ Ніхто з них ніколи не мав сумніву щодо правильності поступовання. Навпаки, навіть на ширших зібраннях учених вповні одобрювано досліди. — На однім таким зібранню було 95 учасників, в тому числі найповажніші німецькі вчені. Ніхто з них не протестував ані не мав застережень.⁵⁾ Ці факти без сумніву цікаві **причинки до національної психології німця** й при опрацюванні відповідних студій повинна книжечка Мічерліха зайняти як джерело одне з непослідних місць; вірніше, не книжечка, а всі матеріяли процесу в оригіналі, бо брошура — це дуже сконцентрований екстракт того, що стало предметом процесу. З цих документів стало ясно, що маємо до діла не з виїмками, а радше зі загалом. І це є як показчик занепаду людського духа в Німеччині справді трагічне.

Про безоглядність експериментаторів може говорити факт, що один з лікарів докоряв підчиненому, що експерименти далеко не відповідають призначенню, бо ні один з пацієнтів не вмер. (Це мовляв є доказом, що умовини експерименту далеко відбігають від фронткових обставин і не дозволяють на ніякі внески).⁶⁾

При цій безоглядності, при ломанні даваних в'язням приречень мали ще лікарі претенсії, що в'язні опираються експериментам. (З одних цікавих і вартісних мемуарів знаємо, що один відомий німецький учений, професор мюнхенського університету д-р Шіллінг дивувався, як один польський священик міг бути до тієї міри неінтелігентний, що боронився перед застриком малярії.⁷⁾ Адже ж експерименти є перепроваджувані для добра науки! Факт до тієї міри брутально-цинічний, що всякі коментарі є зайві; але факт вповні надається до того, щоб вмістити його на сторінках книги ганьби й здичіння.

По цих загальних завваженнях пора з'ясувати, як виглядали експерименти.

Перший здійснений проект експериментів на в'язнях зродився, мабуть, в травні 1941-го р. З цього часу зберігся лист д-ра Рашера до Гімлера з внесенням, щоб приділити йому двох-трьох професійних злочинців до дослідів; в листі проектодавець передбачував, що експерименти можуть — спричинити смерть досліджуваних осіб. — Гімлер доручив своїй канцелярії, повідомити зацікавленого в експериментах лікаря, що бажані в'язні «можуть, очевидно, бути приділені до його розпорядимости». Ані в проханні д-ра Р., ані

в відповіді не було згадки, що йде про злочинців, засуджених на смерть.

Перша низка дослідів мала дати відповідь на питання, як впливає на людський організм **брак відповідної кількості кисня й низьке тиснення в розрідженому повітрі на великих висотах**. Досліди на малпах не дозволили на відповідні висновки, а розв'язка проблеми мала важливе значення для летунства. До експериментів приступив д-р Р. щойно по відповідній підготовці й влаштуванні кабін, що уможлиблювали розріджування повітря. Самі досліди розпочалися в березні 1942 р. в конц-таборі Дахав і тривали до кінця травня цього ж року.

До часу переведення експериментів існувало припущення, що людина зберігає повну працездатність mimo зменшеної кількості кисня до висоти 4,5—6 км., а низьке тиснення витримує до висоти 11 км. Досліди д-ра Р. виявили, що людський організм може привикнути до недостаточної кількості кисня, тобто може витримати й вищу висоту без апарату з киснем. — Якщо повітря розріджувати поволі (6—8 год.), то виявилось, що досліджувані особи зберігали свідомість і повну працездатність до 9,5 км.; деякі в'язні втрачали вправді свідомість у висоті 8 км., але відзискували її по яких 25 хвилинах. Повну працездатність виявило в цій висоті 60—70% досліджуваних осіб. Смерть наступала щойно у висоті понад 10 км.

Якщо ж іде про низьке тиснення, то виявилось, що людина, очевидно з апаратом з киснем, виконує нормальну працю ще в висоті 13,3 км. Інша річ, що почування людини є дуже лихе, бо низьке тиснення спричинює дошкульний біль. Вища висота викликала наглу втрату свідомості й важкі наслідки. Ще годину після закінчення експерименту не відзискувала людина орієнтації в часі і просторі.

Для нас в цій хвилині байдужі є практичні висновки експериментів. Не важно теж, що експеримент мав тільки теоретичне значення, бо не брав до уваги низької температури, яка в тих висотах вбивчо ділає на людський організм. Нам іде про муки, які переживали в'язні в часі дослідів, як вони душилися з браку кисня, чи як гинули по причині низького тиснення повітря. З правила наступало в кожного досліджуваного омління. В цьому ж була саме суть експерименту, який мав встановити грядицю людської видержливості. Але часто наступала смерть. На 180—200 досліджуваних в'язнів вмерло підчас експериментів 70—80

(отже 35—45%). Приблизно половина погибших не була засуджена на смерть. При тому слід підкреслити, що смерть була кошмарно-страшна. Сливе всі були свідомі небезпеки експерименту. Довгі години в експериментальній кабіні з частими омліннями були годинами вичікування на смерть.

Зокрема жахливо виглядала смерть по причині браку кисня в висоті понад 10 км. Наведу один приклад експерименту. Один 37літній жид зачав в висоті 10 км. по 4 хвилини пріти й хитати головою; по 5 хв. виступили судорги; по 6 хв. приспішений віддих, по 10 хв. втрата притомности; одночасно звільнюється віддих. Вкінці дається ствердити ледве 3 віддихи на хвилину. По 30 хвилини переривається віддих, але ще яких 20 хвилини б'ється серце. На устах піна. З усіх стадій експерименту були зроблені знімки, додані як документ до виданої книжки. Вони роблять потрясаюче враження.

Пів години по останнім віддиху приступав Рашер до секції. Часто стверджував він в часі того, що серце ще билося навіть по відчиненні грудної клітки й черева. — Чинність серця секціонованої людини зокрема цікавила д-ра Рашера, й він часто спричинював смерть досліджуваних осіб тільки тому, щоб опісля робити знімки, як серце б'ється в часі секції.

Раз знов збільшав д-р Р. тиснення повітря в хвилині, як досліджувана особа вже переставала віддихати. В той спосіб привертав її життя на те тільки, щоб безпосередньо потім зачати експеримент, який кінчився смертю. Що пережив нещасний в'язень, важко собі уявити. Можна тільки сказати, що він двічі мусів вмерти насильною смертю.

Другий рід експериментів перепроводжував д-р Рашер, частинно сам, частинно з іншими лікарями, в Дахав в часі від 15. серпня 1942 р. до травня 1943 р. Ішло про ствердження, як довго може бути людина в зимній воді (2° до 12°), який одяг найкраще забезпечує і як найкраще рятувати перемерзлих. Найбільше успішним рятунок виявилась гаряча купіль. Як один зі способів привернення свідомости випробувано ogrівання тілом проституток, але стверджено, що людське тіло поволіше ogrіває, ніж гаряча вода. Щойно як ogrіваний тілом в'язень відзискав свідомість, зразу орієнтувався він в положенні, і тоді родилась в нього жа-доба життя, яка сприяла поворотові до нової активности. В парі з тим в нього верталось скоро теж добре почуття.

Крім досліджування впливу зимної води, експериментовано теж з впливом зимного повітря. І так напр. в одному випадку працювали в'язні 14 годин в температурі — 6°. В багатьох наступили відмороження, внутрішня температура впала до 25°, але всіх вдалося врятувати при допомозі гарячої купелі.

Інша відміна цього експерименту полягала в тому, що голі в'язні виставлені були на марах без прикриття на мороз. Інших прикривано вправді простиралом, але обливано одночасно водою. Терпіння досліджуваних були так жахливі, що експериментів не можна було переводити без наркози, бо крик катованих алярмував цілий табір.

В зимній воді втрата притомности наступала звичайно по 60 хвилинах, але в одному випадку 2 офіцерів советської армії, вкинутих голими до басейну, мучилось понад 5 годин — при чому майже до кінця виявляли повну свідомість.

Разом перепроваджено в Дахав біля 400 цього роду експериментів на біля 300 в'язнях, з яких приблизно 90 померло.

Третій рід важливих для летунства і мореплавання експериментів переведено теж в Дахав, вліті 1944, але вже без участі д-ра Рашера. Йшло про випробування деяких метод, як зробити морську воду придатною до пиття. Треба було витворити обставини, які відповідали б ситуації, коли літун з розбитого літака (чи пак моряк з потонувшого корабля) опинюється сам серед моря. Перша метода полягала на дистилюванні води, але вона не підходила, бо вимагала скомплікованої апаратури і рідких хемікалій. Друга метода не очищувала води зі соли, тільки змінювала її смак. Існувало отже припущення, що морські солі затроюватимуть організм і що внаслідок того треба очікувати бігунки, відводнення, судорогів, галюцинацій, а то й смерти. Експеримент мав тривати 12 днів; до нього призначено було 40 здорових циганів. Як закінчився експеримент не відомо, бо не зберігся кінцевий звіт. Зате добре відомо з зізнань очевидців, що витерпіли в'язні. По зачиненні їх у відокремлених кімнатах давано їм тільки малі кількості їдження — (стільки, скільки літун міг мати при собі) і 4—5 разів денно морську воду. Інша група отримувала звичайну солену воду, ще інша морську з додатковим сільним препаратом.

Голод і жахлива спрага спричинювали нервозність, подразнення, яке степенувалось до шалу, і корчі, що викликали крик. Хворих прив'язувано до ліжок. Деякі були ціл-

ком апатичні й тратили свідомість. У всіх був помітний жах перед смертю. Втрата на вазі доходила за один день до 1 кг. По випитті морської води, збільшувалась спрага. Пацієнти старались пити брудну воду з миття долівки — з відер персоналу або таки прямо з долівки, старалися видістатись на коридор, де стояли збірники з водою до гашення пожежі в часі налету тощо. Раз дійшло до малого бунту, але це все ніщо не помагало. Зовсім вичерпаних в'язнів виносили на марах до інших відділів.

Всі досі описані експерименти були перепроваджувані з доручення німецьких літунських чинників.

Друга велика серія дослідів — це експерименти над **поборюванням пошесних недуг, головно п'ятнистого тифу**. Досліди над тифом проваджено в конц-таборі Бухенвальд і Нацвайлер. Про перший згаданий табір подав цікаві дані відомий з своєї праці про КЦ д-р Коґон, який між іншим зберіг теж протоколярну книгу дослідів. До дослідів вибрано в'язнів, які були штучно заражені кров'ю хворих осіб. Щоб була змога кожночасно заражувати, було завжди під рукою 5—6 заражених спеціально в цій цілі в'язнів. Над ними не перепроваджувано дослідів, їх теж не лікувано, і вони здебільша всі померли. Заражувані для експериментів в'язні служили до того, щоб на них випробувати нові ліки, а теж різнородні охоронні щеплення. Н. пр. деяка кількість заражених не була в ніякий спосіб лічена, щоб уможливити контролю добутих з експериментів дослідів. На 592 інфікованих осіб померло 138 (24%).⁸⁾ В Нацвайлері експерименти не вдавались, бо з присланих в тій цілі 100 в'язнів 18 померло вже в часі транспорту, а інші були так виголоджені, що експериментування з ними не дозволяло на ніякі висновки. Ледве 12 осіб можна було вважати пригожими до дослідів. Інші (нечисленні) документи говорять про перепроваджувані в Сахсенгавзен досліди над **поборюванням жовтачки**. До цього визначено було 8 жидів з Польщі, перевезених з конц-табору в Авшвіц. Одну жінку заражено в той спосіб, що вона мусіла пити моч двох пацієнтів.

Жінкам в Равенсбрюк **защеплювано оперативно в лідку бацилі тетаноса, гнильного ропіння (стафілококи) й опуху**. Більшість жінок вмирала, а ті, що оставались при житті, залишалися каліками. Досліди мали служити випробуванню нових препаратів німецької промисловости. Іноді до рани впроваджувано не лише бацилі, але й теж кусні дерева,

а то й скла, (щоб зробити умовини подібними до фронтових). — Як гангрена поступала вперед, ампутовано часто ногу чи руку. В деяких безнадійних випадках вбивано досліджувані особи уколом бензини або збільшенням давки морфію. Одна з лікарок, переслухана як свідок, зізнала, що сама дала яких 20—30 уколів морфію, щоб спровадити лагіднішу смерть. Укол з бензини викликавав муку, а хворий був свідомий, що надходить — смерть. Хворі, які перебороли зараження, лежали без відповідної опіки, а перев'язки роблено їм раз на три-чотири дні. Гігієнічні умови в шпиталі були жахливі. На саях панував жахливий сопух гнилі й ропи. Цього роду дослідів неспроваджено найменше 60.

Теж в Равенсбрюк перепроваджено цілу низку експериментів операційного характеру. **Йшло про складання зломаних костей, про перещеплювання костей, чи про лічення відламків костей.** Щоб обсервувати, як кість зростається, ломано кісті в кількох місцях молотком, споювано їх клямрами або гіпсовано відповідну часть тіла, при чому усувано гіпс дуже скоро.

Одній українці ампутовано зовсім здорову ногу, а одній руку. Перша з них так завзято й відважно боронилась, що треба було аж вжити наркози, щоб її обезвладнити. Обі дівчині дістали по ампутації смертний укол.

В Дахав старались лікарі дослідити методи лічення флегмони. В тій цілі вибрали наперед 10 в'язнів-німців, а згодом 40 католицьких священників і монахів різних національностей. Експеримент покінчився в 19 випадках смертю.⁹⁾ Виявилось, що часто лічення флегмони без окремих препаратів (тобто лічення в спосіб, як лікується звичайну рану) давало крапці наслідки, ніж лічення з препаратами. Один пацієнт зі штучно защеплюною флегмоною мучився в шпиталі 2 місяці й один тиждень, заки видужав.

Жахливо виглядали експерименти з плинним газом. Одна капля, посмарована на тіло, вистачала, щоб вбити людину. По 10 годинах виступали перші об'яви попарення (в місцях, де осідали випари течі). Частинно досліджувані особи осліпли. Біль був так сильний, що ніхто не був у стані довше видержати близько хворих. По шости днях вмер перший пацієнт; загалом на 30 осіб вмерло — 8. Видужування прочих тривало понад 2 місяці.

Подібно виглядали теж експерименти з газом в стані натуральнім. 1—2 кубічні центиметри мали той сам наслі-

док, що капля течі. Всіх осіб, що їх піддано цьому експериментові, було не менше 150. Вмерла приблизно четвертина. При секції виявилось, що легені й внутренності були цілковито знищені. Н. пр. величина легенів була як половина яблука; в них повно було ропи.¹⁰⁾

Як хтось хотів би виправдувати описані експерименти необхідністю воєнного часу, то вже цілком незрозумілими видаються такі факти, як збірка жидівських кістяків для університету в Штрасбургу. В тій цілі переслано з Авшвіцу до КЦ Нацвайлер 115 осіб, з яких 86 (56 жидів і 30 жидівок) наперед замордовано в газовій коморі, а опісля передано проф. Гірткові до спрепарування. Проте штрасбурзький університет не діждався збірки. Понад рік лежали тіла законсервовані в спеціальній течі аж до часу, коли аліанти зачали скорим маршем наближуватись до Штрасбурга. Тоді прийшлося, для затертя слідів, усі тіла спалити в крематорії.

Дальше наводить Мічерліх низку документів в справі т. зв. евтаназії, тобто усмерчування невилічимо-хворих, головно умово-недужих. Акція ця була інтенсивно ведена в Німеччині в 1940 і 1941 рр. (до половини) й викликала низку суперечних поглядів, а то й протестів. Точнішого образу тої акції не наводимо, бо вона творить собою властиво іншу проблему. Спільне, те, що лучить згадану акцію з експериментуванням на живих людях, є хіба питання лікарської етики, але навіть з цього погляду не дасться заперечити, що інакше треба розцінювати експерименти, а інакше евтаназію.

Акція усмерчування невилічимо-хворих охопила була конц-табори; її не переривано до кінця війни. Цю акцію використано до того, щоб вимордувати жидів. Так напр. в Бухенвальді згинуло в часі акції 300—400 жидів. Згодом усмерчувано в конц. таборах не тільки невилічимо-хворих, але теж непрацездатних.

Улаштування, які осталися по акції евтаназії, використувано до винищування небажаного для Гітлера елементу. Так н. пр. в Гадамар уколами усмерчено в 1943 р. до 20 зовсім здорових дітей з мішаних (!) зі жидами подруж. Від липня 1944 р. аж до часу капітуляції вбито уколами 400 поляків і москалів різного віку, мовляв, через туберкульозу. Первісна акція евтаназії перемінилась з-часом взагалі в засіб винищування людности окупованих теренів. М. ін. Грайзер, гавляйтер т. зв. Вартегав, проєктував винищити 35.000

поляків, хворих на відкриту чахотку; тільки страх перед ворожою пропагандою спинив ту акцію, яка мала вже апробату Гімmlера і Гайдріха.

Як окремих спосіб боротьби з поневоленими народами була взята під увагу — **стерилізація** (обезпліднення). При-свічувала цьому думка, що ворог має бути не тільки пере-можений, але теж винищений. — Перспектива задержати в Райху 3,000.000 советських полонених, як чисто робочу силу, була може настільки приманлива, що варт було поду-мати над методами стерилізації. Підходили різні засоби. М. ін. викрито й випробувано було на звірятах **рослину**, яка викликала в мужеських звірят безплідність, а в жіночих завмирання полового гону. Тому компетентні чинники рі-шили були **провірити висліди експериментів на в'язнях**. Відомо, що такі експерименти дійсно перепроваджувано, але невідомі є тільки подробиці дослідів.

Другий спосіб стерилізації було **насвітлювання рентге-нівським промінням**. Відповідні експерименти перепрова-джувано з чоловіками в Авшвіці. По насвітлюванню вирізу-вано за якийсь час ядра, щоб під мікроскопом ствердити, як довго треба насвітлювати для викликання стерилізації. Насвітлювання залишало погані наслідки, особливо ропні запалення. Подібні експерименти були перепроваджувані в Равенсбрюк на циганських дітях.

В Авшвіці й Равенсбрюку перепроваджувано теж третій рід дослідів над стерилізацією жінок, а саме **уколи відповід-них препаратів в ураз**. Також і ці способи були вельми бо-лючі й спричинювали сильне кривавлення, бо застрик ви-кликував запалення.

Стільки книжка Мічерліха. Для доповнення можна б до-дати, що деякі мемуари говорять ще й про інші дослідів. Так н. пр. Вайс Рютель згадує про випробування на в'язнях нових, таємних, воєнних бойових матеріалів; Ляйббранд про експерименти з затруєною амуніцією, Данський — про штуч-не запліднювання, Когон про досліджування видержливости на голод, а австрійські мемуаристи в збірній праці — «Інферно» про спроби вилучувати людську свідомість і цим шляхом впливати на волю.

Як бачимо, на небагатьох сторінках книжки Мічерліха зібрано обширний матеріал, що не побуджує до надто опти-містичних передбачувань щодо майбутнього людства. Може в тім лежить і своєрідна сила подібних публікацій; може

доведуть вони вкінці до поставлення на звесь ріст питання, що робити, щоб завернути людство з шляху в провалля.

В нас українців, поруч того теоретичного запиту, будить книжка ще одне питання: скільки наших сестер і братів — втратило життя в жахливих муках експерименту. Мічерліх виразно зазначає два випадки. Але скільки українців загинуло під спільною назвою советських чи польських громадян. А загинуло немало, як зважити ставлення «панівного народу» до «підлюдини» зі сходу і загальний відсоток українців серед в'язнів. І ця свідомість стає без сумніву джерелом вдоволення, що не судилось німцям «перебудувати» Європи по їхньому «пляну». Але понад це ця свідомість кличе до наполегливої праці, щоб довести до стану, в яким хворі міркування про нищість слов'янської раси будуть ще більше очевидним абсурдом, ніж це є сьогодні. — Ми впевнені, що українцям, які щораз більше виявляють творчої динаміки, припаде при тому одна з головних відповідальних роль. З неї треба вив'язатись! — Це наказує нам жертва тисячів безіменних, які гинули і гинуть з візією кращого майбутнього в палких серцях.

П Р И М І Т К И

¹⁾ Alexander Mitscherlich und Fred Mielke: „Das Diktat der Menschenverachtung“, Verlag Lambert Schneider, Heidelberg 1947. SS 175.

²⁾ Вандель, ст. 36.

³⁾ Мічерліх, ст. 29—30.

⁴⁾ ст. 15—16.

⁵⁾ ст. 42.

⁶⁾ ст. 76.

⁷⁾ Мемуари польського консуля в Мюнхені Грабінського про Дахав (ст. 125).

⁸⁾ пор. табелі на ст. 63 і 64. Деякі мемуаристи, як н. пр., Ляйббранд, подають число інфікованих тифом осіб у Бухенвальді на 1500, а смертність оцінюють на 75%. (ст. 28). Віродостойність даних Мічерліха є без сумніву більша й дані Ляйббранда треба визнати перебільшеними.

⁹⁾ ст. 86.

¹⁰⁾ Матеріяли процесу є очевидно неповні. Вони подають, н. пр., про газові комори в Сахсенгаузен і Нацвайлер, а в мемуарах Беккерта і Ляйббранда находимо ще й інші вістки, а саме про те, що подібні експерименти перепроваджувано коло Дрездену, куди висилано людський матеріал з конц-табору в Бухенвальді. Кількість в'язнів подає Беккерт на 450 (ст. 3), а Ляйббранд на 500 (ст. 28).

З М І С Т.

1) Німецький концентраційний табір	3—42
а) Доповідь	3
б) Бібліографічний показник	35
в) Критичні статті автора (Показник)	36
г) Відклики	36
2) Експерименти в німецьких концтаборах	43—54
а) Стаття	43
б) Примітки	54

Доповідь була частями читана на I. науковій конференції НДІУМ у Мюнхені (3. V. 1947) і на спільнім засіданні секцій НТШ у Міттенвальді (17. IX. 1947). Друком появляється в перше.

Стаття являється передруком з 37—39 ч. »Часу« з дня 14,21 і 28 IX. 1947.